

‘Uw ervaring is de uwe niet’. Sociaal-ruimtelijk onderzoek maakt haar politieke dimensie beter waar indien ze de hegemonie lokaal openbreekt en publiek maakt.

Paul Blondeel

Samenvatting

Onder het motto ‘samen ruimte maken’ wil het burger-gedreven, co-creatieve stadsonderzoek zoveel mogelijk ervaringen betrekken in het vorm geven van de stad. Op die manier zou men meer ‘maatschappelijk’ en ‘systemisch impact’ kunnen realiseren. Vraag is of deelnemers aan de co-creatie toegang hebben tot hun ervaringen en of die ervaringen kennis bevatten die voor het ‘samen ruimte maken’ relevant is? Het antwoord is tweevoudig omwille van de tweevoudige, hegemonische structuur van stedelijke ervaringskennis. Ervaringskennis werkt immers vervreemdend maar ze is ook potentieel emanciperend. Deze hegemonische structuur verplicht ons om eerst stadsonderzoek te doen, met name naar de onveranderlijkheid zoals die ondermeer ingeschreven staat in de ruimte, in de waarneming ervan en de omgang ermee. De onderzoeker vraagt beter niet naar de beleving van de (problemen in de) omgeving; hij focust beter op de ervaringskennis zoals die bestaat in het omgaan met de dingen en het handelend waarnemen van eigen en andermans omgang. De onderzoeksvraag is wat mensen voor waar aannemen gezien de plek waar ze wonen, de geschiedenis van die plek; gezien de fysieke en ‘sociale’ dingen en praktijken waarmee ze (moeten) omgaan, de gebouwde omgeving resp. medebewoners en voorzieningen. Ervaringsgericht co-creatief stadsonderzoek kan die aannames pas openbreken als men ze eerst samen met de betrokkenen in kaart heeft gebracht. Dit onderzoeks- en leerproces krijgt juist dan een politiek gehalte.

Sleutelwoorden

Gramsci; Lefebvre; stedelijke ervaringskennis; stadsonderzoek met en door leken; tegenhegemonische narratieven; waarneming, betekenis en bewustzijn; sociaal-ruimtelijk (actie)onderzoek

Auteursinformatie

Paul Blondeel, Vrije Universiteit Brussel

Hieronder verwijst het §-teken telkens naar paragrafen in de hoofdtekst van het *Onbegonnen werk* (Blondeel 2023, §1- §25)

1 Inleiding: ons voordeel doen met wat niet verandert

«[Cette interrogation] concerne le silence des usagers [de l'espace]. Pourquoi subissent-ils sans vastes révoltes les manipulations dont leurs espaces, leur vie quotidienne font les frais? Pourquoi les protestations restent-elles limitées à des 'groupes éclairés', donc élitiques... (...) Comment une aussi étrange indifférence pourrait-elle se maintenir si l'attention et l'intérêt des 'usagers' n'étaient détournés vers autre chose? » (Lefebvre 1985, 63)

Het motto 'samen ruimte maken' is de voorbije jaren een soort vaandel geworden voor het verlangen om ruimtelijke planning beter te doen aansluiten bij de urgente maatschappelijke noden en uitdagingen¹. Die noden zouden via sociaal ruimtelijk (actie)onderzoek beter geadresseerd kunnen worden: met meer inclusie, via co-creatie van ruimtelijke projecten en initiatieven; gericht op een groter draagvlak voor de urgente transitie (Endeavour 2025). Het *samen* in 'samen ruimte maken' verwijst naar het betrekken van groepen die vaak moeilijk bereikt worden maar ook naar gebruiksvormen en activiteiten die economisch minder evident of winstgevend (zouden) zijn, bijvoorbeeld natuur, stilte of open ruimte. Deze 'ruimtemakers' willen ook 'ruimte maken' in eigen en andermans hoofd; wrikken aan maatschappelijke vanzelfsprekendheden, taboes en evidenties. Enkele keren valt de term 'systemische verandering'. Er is allicht sprake van enig voluntarisme, gepaard aan hoge verwachtingen. Dat bleek ondermeer tijdens de voorstelling van het boek *'Samen ruimte maken/Making space together'* bij het 10-jarig bestaan van het kleine bureau Endeavour/NDVR (Endeavour 2025). De grootste zaal van de DeSingel in Antwerpen zat afgeladen vol, ook met professionals uit het buitenland.

1.1 De hoge verwachtingen omtrent het 'samen ruimte maken'

De nieuwe 'ruimtemakers' hebben de voorbije jaren een rijke methodologie ontwikkeld, een proces dat nog steeds verdergaat². Het jubileumboek van NDVR geeft hier een staalkaart van. De talrijke teksten en interviews illustreren hoe gedreven deze onderzoekers/activisten/procesbegeleiders zijn; hoe ze proberen om onderzoeks- en actiemethodes steeds beter af te stemmen op gevoelige plekken en op vaak kwetsbare groepen of wijken. Het boek levert ook een aantal zelfkritische reflecties, ook kritisch wat betreft de theoretische grond waarop deze 'ruimtemakers' zich plaatsen. Die grond blijkt meervoudig en ambitieus. Geen consensus-gerichte dialoogmodellen maar ruimte zoeken voor dissensus en politiek impact (Chantal Mouffe en Jean Hillier). Het 'gesprek' niet beperken tot verbale communicatie maar tot een gezamenlijk en doorheen voortschrijdende (inter-)acties gedreven leerproces (o.a. Gert Biesta). Vormen van kennisuitwisseling die gebaseerd zijn op een relationeel en zorgend mensbeeld (o.a. Puig de la Casabella). Zich beroepend op planningsmodellen die niet langer gehoor geven aan de schijnbare neutraliteit van een objectieve analyse, in naam van een abstract geformuleerd algemeen belang (o.a. David Harvey). In veel van die reflecties stellen de auteurs ook vragen aan de eigen werkpraktijk. Hoe ver kunnen we gaan? Hoe ver moeten we gaan?

¹ Dank aan de redactie van Ruimte en Maatschappij voor de gelegenheid om deze nieuwe respons te schrijven. Dank ook aan de drie respondenten, Dank aan de twee anonieme reviewers en aan Arnold Reijndorp voor zijn opmerkingen bij een deel van dit artikel in een veel vroegere versie.

² In Nederland spreekt men vaker van 'samen stad maken'. 'Mensen maken de stad' is overigens een geliefde aanduiding die al langer rond zoemt in het werkveld (bijv. Holemans 2012; Verledens, Hullebroeck & Depuydt 2019).

Doorheen alle teksten en beschouwingen doemen evenwel enkele rode draden op, misschien juist die zaken die minder in vraag worden gesteld. Ik noem er drie. Burgers zijn er steeds meer op gebrand om mee vorm te geven aan hun stad of hun omgeving (Endeavour 2025, 47). Ruimtelijke transitie zijn de sleutel naar een meer duurzame en rechtvaardige leefomgeving (9)³. En tenslotte het grote democratische credo van het boek zelf: *making space together, for everybody – by everyone* (titelpagina en binnenflap).

Deze drie overtuigingen zijn niet alleen activistische oproepen; het zijn ook feitelijke en rationele beweringen. Men kan ze alle drie in vraag stellen. Vooreerst zijn de meeste burgers er helemaal niet gebrand op om mee vorm te geven aan de stad. Liever laten ze het werk aan specialisten over, doorgaans niet geïnteresseerd in gedeeld belang. Allicht zit de grote sleutel voor een meer duurzame leefomgeving juist niet bij burgers maar bij kapitaalsgroepen en lobbymachines, instanties die - mogelijk met enig leedvermaak - gade slaan hoe planners, burgers en gemotiveerde ambtenaren alsnog een publiek debat proberen op te timmeren. Ruimte, tenslotte, wordt helemaal niet 'samen' gemaakt; de meeste mensen interesseert het niet. Ik formuleer deze drievoudige kritiek (die ik zelf niet onderschrijf) om het voluntarisme scherper te krijgen. Hoe maken we ruimte voor 'systemische verandering' wanneer mensen zich in toenemende mate afkeren van het 'samen'; wat betekent dat vervolgens voor de werkpraktijk van het samen ruimte maken?

Positief geformuleerd: hoe kunnen we samen ruimte maken in een maatschappij waar de ruimte van het dagelijks leven helemaal niet gericht is op verandering maar op de verdieping en de verankering van de status-quo? Hoe kunnen burgers, via de betrokkenheid op hun fysiekruimtelijke omgeving, deelnemen aan veranderingsprocessen wanneer heel hun maatschappelijke omgeving er op gericht is alle dingen en alle mensen 'op hun plaats' te houden? Die laatste gedachte – de woekering van de status-quo in heel de cultuur en de doorbreking ervan – is politiek-theoretisch ontwikkeld door Antonio Gramsci en diens hegemonie begrip (Gramsci 1971). Henri Lefebvre heeft de vraagstelling en Gramsci's raamwerk verder ontwikkeld wat betreft de stedelijke ruimte en de ruimte van het dagelijks leven (Kipfer et al. 2008; Kipfer 2008). Lefebvre komt uitvoerig aan bod verderop, hieronder eerst een omschrijving van het hegemonie-begrip zelf.

1.2 Hegemonie en de heuristische meerwaarde van onveranderlijkheid

Hegemonie verwijst naar het politieke, culturele en ideologische leiderschap waardoor een dominante klasse instemming verkrijgt en haar wereldbeeld universeel maakt (Rehmann 2013, 219)⁴. Die klasse slaagt er in haar eigen belangen te verdoezelen door ze te laten gelden als algemeen belang. Een hegemonische samenleving hoeft niet autoritair te werken, ze slaagt er juist in om de ideologische vertekening van de werkelijkheid te doen aanvaarden als evidente normen; evidente handelingsregels, evidente waarheden omtrent de staat van de dingen. In die ideologische vertekening worden de lasten van ongelijkheid, de ziektes die het laat-kapitalisme wereldwijd met zich meebrengt, niet langer waargenomen als oplosbare problemen. Ze worden niet waargenomen als voorwerp van politieke of sociale strijd maar als zaken die nu eenmaal zijn zoals ze zijn. Die grote gelatenheid verwijst niet alleen naar de vroeg twintigste-eeuwse maatschappij, toen Gramsci zijn

³ Het achtste hoofdstuk in het NVDR boek heet 'fight for social justice'; het vierde heet 'listen to all voices'; het zevende 'stimulate sustainable behaviour'.

⁴ Gramsci is de eerste marxist die het verband legt tussen de ideologie in de bovenbouw en de concrete historische structuur waarin een klassenmaatschappij zich bevindt. Het concrete uitzicht van die maatschappij en haar materiële verhoudingen, is niet onafhankelijk van wat er in de bovenbouw gebeurt. Culturele en ideologische denkbeelden hebben het vermogen om materiële (klassen)verhoudingen te reproduceren.

theorie ontwikkelde; ook Lefebvre merkt ze op wanneer hij het in het citaat hierboven heeft over *'une aussi étrange indifférence'*.

In de huidige samenleving bestaan er net zo goed hegemonische denkbeelden en evidenties. Die vanzelfsprekendheden vertroebelen het zicht op wat vandaag kan gelden als algemeen belang: een gezamenlijke, duurzame toekomst, sociale rechtvaardigheid, bescherming en uitbreiding van grondrechten, Het is niet overbodig om hier enkele macrosociale, hegemonische evidenties te benoemen die waardoor dat algemeen belang als onhaalbaar ervaren wordt. Die evidenties luiden ondermeer: 'autobezit is een recht en een privéaangelegenheid'; 'privaat eigendom is geen diefstal'; 'een eigen woning is een basisrecht'; 'natuurgebieden brengen niets op'; 'de transitie moet betaalbaar blijven'; 'ons land kan maar x-aantal arme mensen opvangen'; 'wie overlast berokkent, moet beboet of uit het straatbeeld verwijderd worden'; 'bewapening is de beste manier om ons land te verdedigen'. Wanneer mensen massaal deze keuzes en beslissingen voor *waar* gaan aannemen, verdampt de ruimte voor politiek bewustzijn en sociale strijd, verdwijnt het moment en de mogelijkheid om 'samen ruimte te maken', lees, een betere maatschappelijke ruimte.

Ruimtemakers zijn inderdaad goed geplaatst om deze hegemonievraag ter hand te nemen, en dit om minstens twee redenen. Vooreerst heeft ruimte een *naturaliserend effect*: ze wist haar eigen werking uit; ze is uiterst efficiënt om eerdere trajecten van productie, (eerdere lagen in de geschiedenis van de stad, wat elders en eerder gebeurde en nu nog doorwerkt) uit te gommen. Wat ons vandaag omgeeft, doet zich voor als 'ruimte zonder meer', dat wat er nu eenmaal is, zoals het er is. Terwijl stedelijke ruimtes, wijken en studiegebieden wel degelijk een gebouwde (voor)geschiedenis hebben (Prigge 2008, 47-48). We kunnen de naturaliserende effecten van ruimte in zekere zin associëren met de naturaliserende effecten van hegemonie: beiden verdoezelen hun werking en laten uitschijnen dat situaties en omgevingen vanzelfsprekend zijn, ze zijn nu eenmaal zoals ze zijn. Mensen geloven bijgevolg dat een concrete fysieke ruimte geen begin heeft, geen producenten of beslissers die deze ruimte mee vorm hebben gegeven. Lefebvre (1961; 2002) beweert dat mensen zich bewust kunnen worden van die *onnatuurlijkheid natuurlijkheid* en de weg als het ware kunnen teruggaan - een proces dat hij beschrijft als een gezamenlijk analyse (*déchiffrage*). Dat staat dicht bij wat we vandaag 'samen ruimte maken' kunnen noemen, voorafgegaan door gezamenlijk onderzoek.

Ten tweede willen de nieuwe 'ruimtemakers' liefst ook systemische en maatschappelijke verandering in gang steken. Wie echter de vraag stelt naar dergelijke verandering, moet ook een analyse maken van de *onveranderlijkheid*. Om welke reden veranderen de zaken in deze wijk of in dit studiegebied juist *niet*? Wat blijft er hetzelfde op het moment dat de zaken toch veranderen of er transformaties optreden zonder enige aanwijsbare planning of interventie? Hoe precies veranderden de zaken op de langere termijn, hoe veranderde de ruimte en de ruimte van het dagelijks leven (een kernthema bij Lefebvre zelf)? Wat in die verandering vertoont juist een continuïteit of een patroon? Op welke manier zorgt dit patroon ervoor dat alles bij het oude en 'iedereen op zijn plaats' blijft? Welke negativiteit schuilt er in die onveranderlijkheid en in het patroon ervan; welke ongemakken, welk lijden, welke frustraties? En welke *competenties* en *kwaliteiten* schuilen er in die patronen?

De vraag naar competenties en kwaliteiten in de onveranderlijkheid klinkt bizar. Toch is dit precies het opzet van Lefebvre in zijn doorwerking op Gramsci. Het dagelijks leven is de bevoorrechte ruimte waar de hegemonie gecontesteerd en doorbroken kan worden. Maar dat lukt pas indien men eerst haar verwarring en dwingelandij in kaart heeft gebracht (zie ondermeer Goonewardena et al. 2008). Daarom heeft onveranderlijkheid een grote heuristische waarde. De manier waarop mensen omgaan met de patronen in hun stedelijke omgeving (zonder dat ze daarbij enige aanwijsbare dwang ervaren), leert ons waar en hoe de grote hegemonie doorwerkt in de haarvaten van het dagelijks leven (Kipfer 2002, 126-127). Wie er in slaagt om burgers en actoren bewust te maken van die hegemonisch

micromechanismes, kan efficiënter de grote hegemonische evidenties blootleggen, bespreekbaar maken en eventueel counteren. Maar de maatschappelijke winst ligt waarschijnlijk elders: systemische verandering begint niet met revoluties van buitenaf maar met mensen die de werking van het systeem doorzien, juist ook waar ze het zelf in stand houden.

Ruimtelijke professionals zijn goed geplaatst om de *onveranderlijkheid* mee in kaart te brengen, mits hun co-creatief onderzoek gericht blijft op de *uitwendigheid* van stedelijke ervaringskennis en veel minder op datgene wat co-creërders vertellen, menen of wensen. Dit veronderstelt evenwel een ander kennis- en ervaringsbegrip dan wat men doorgaans begrijpt onder beide termen en hun combinatie.

1.3 Wat weten mensen gezien datgene wat ze doen en gezien datgene wat ze (gewoon zijn) waar (te) nemen?

Om de hegemonische soliditeit te kunnen doorbreken, moeten we het eerst eens worden over het kennisbegrip dat we zullen hanteren wanneer we burgers – de politieke wezens waar we ons op richten – zo ver krijgen dat ze alsnog in beweging komen voor het ‘samen’. Immers, wanneer we samen ruimte maken zullen we appelleren aan kennis die reeds aanwezig is bij de betrokken mensen en groepen en in de stedelijke omgeving van die mensen. Die reeds aanwezige kennis en *het aspect waaronder we haar benaderen*, moet voldoen aan drie voorwaarden.

De kennis moet afgestemd zijn op een maatschappelijke omgeving waarin de bestaande macrosociale verhoudingen en specifieke handelingsregels zich reproduceren. Het zal kennis zijn waarin een breed handelingsrepertoire vervat zit, wat mensen klaarblijkelijk geleerd hebben in de langdurige omgang met de dingen. Hoogstwaarschijnlijk betreft het belichaamde kennis, verwant aan routineus handelen, routines eigen aan het dagelijks leven en de bredere cultuur waarin de hegemonie zichzelf in stand houdt en reproduceert.

Ten tweede moet het kennisbegrip afgestemd zijn op het naturaliserend effect van de fysieke ruimte zelf. Het kennisbegrip moet dat naturaliserend effect niet ontkennen maar juist honoreren. Door die tweede conditie zal de belichaamde kennis hoogstwaarschijnlijk naspeurbaar zijn in de feitelijke, *in de ruimte aanwijsbare* praktijken en routines die mensen er in hun dagelijks leven op nahouden. Het kan gaan om looproutes of plaatsen die men opzoekt of vermijdt. Het kan ook gaan over specifieke manieren van consumeren of investeren, economische keuzes die men als evident ervaart of niet in vraag stelt gezien de ruimtelijke omgeving waarin men zich bevindt en handelt.

Tenslotte moet ons kennisbegrip ook recht doen aan wat ik verder ‘de lange duur’ zal noemen. De kennis die het beste weet heeft van hoe de dingen en de mensen ‘op hun plaats’ blijven, is de kennis die over generaties heen kijkt. De stad is inderdaad beter leesbaar in zijn lange duur. De vraag is of er een kennisbegrip bestaat waarbij de kennis van *individuele mensen* als het ware meer weet dan hun eigen levensloop. De individuele kennis waar we aan appelleren moet dus zodanig zijn dat ze ook geschiedenissen en inhouden kan bevatten die ouder en groter zijn dan wat men individueel kan overzien en benoemen.

Het kennisbegrip dat aan deze drie voorwaarden voldoet, noem ik stedelijke ervaringskennis (§0.1). Lapidair geformuleerd betekent ervaringskennis datgene wat mensen *geleerd hebben* waar te nemen en wat ze dientengevolge gewoon zijn te doen, waarbij zowel het doen als het waarnemen betrokken zijn op *antecedenten* die ouder en weidser zijn dan het individu. Deze kennis bevat inhouden die ouder en weidser zijn dan wat de individuele burger mentaal-cognitief kan weten. Het is belichaamde, meer-dan-individuele kennis (§5; §10). Omwille van die kwaliteit kan ze voorwerp zijn van (en podium voor)

een vorm van debat waarin de plaatselijke onenigheid overeind blijft en zelfs duidelijker wordt (§04; §10.1; §18).

Het onderzoek naar stedelijke ervaringskennis bestaat dan uit vier grote etappes⁵. Iemand neemt het *initiatief* om het onderzoek aan te vatten, doorgaans een instantie uit de onderzoeks- of planningswereld hoewel het ook een sociaal-culturele organisatie zou kunnen zijn. In een tweede etappe brengen de vrijgestelde onderzoekers de bestaande ervaringskennis in kaart, zoveel mogelijk gebaseerd op hun beschrijving van de omgang met de dingen. In een derde etappe wordt die beschrijving gekruist met alles wat onlogisch en onbeantwoord is, nu ook met deelname van de niet-vrijgestelde onderzoekers (burgers, kinderen, winkeliers, lokale basiswerkers, ambtenaren, ...). In een vierde etappe wordt de afgelegde weg en de verworven inzichten opnieuw op tafel gelegd, maar nu meer systematisch en aan de hand van een specifieke debatlogica (zie afdeling 4 van dit artikel). Die laatste etappe noem ik het onderzoeksberaad (§24).

1.4 Tien kenmerken van (het onderzoek naar) stedelijke ervaringskennis

Wie stedelijke ervaringskennis in kaart brengt, bestudeert eerst de discursieve, praxeologische en perceptuele processen die ervoor zorgen dat *iedereen op zijn plaats blijft*, dominante narratieven in het dagelijks leven *niet* gecontesteerd worden en actuele ervaringen beleefd worden als de enig mogelijke. Bij dit werk moet men voor ogen houden dat hegemonie niet beperkt is tot wat 'het systeem' met mensen voorheeft. Hegemonische processen zijn net zo goed verweven met wat mensen zelf (gewoon zijn te) doen. Bernard Stiegler (2006) gebruikt het beeld van 'mierenhoop' wanneer hij Gramsci's hegemonie herinterpreteert, *une fourmilière*. De mieren wriemelen door elkaar en dragen bij aan de mierenhoop zonder dat ze het geheel overzien of een andere organisatie voor mogelijk kunnen houden. Hoewel ik minder pessimistisch ben dan Stiegler's metafoor, geeft de term mierenwerk goed weer wat de onderzoeker in kaart brengt: het gewriemel van handelingen, aannames, evidenties, regels en verwachtingen zonder het geheel te overzien en zonder demogelijkheid tot verandering te overwegen (Martin 2023). Ik definieer stedelijke ervaringskennis als het bevoorrechte gebied waarin dat 'mierenwerk' opereert en bestudeerd kan worden.

1. Stedelijke ervaringskennis moet men loskoppelen van 'beleving' (§2.1) en van de wijsgerig overbelaste term *aisthèsis* (de waarneming van diepere zin, schoonheid en/of diepere betekenis). Ervaringskennis toont zich nooit als een eenduidige verbaal-cognitieve inhoud. Haar kennis is altijd begeleid door praxeologische en perceptuele verwanten. Die manieren van doen en van waarnemen plaatsen de vertelde-cognitieve inhoud altijd in een ander daglicht (§14.2-§14.4; §18.4).
2. De studie van ervaringskennis richt de blik naar buiten. Wat speelt zich *in de buitenwereld* af aan gebeurtenissen, voorvallen, terugkerende situaties, manieren van doen en van zeggen? Welke associaties en verbanden kan de onderzoeker aanduiden in die veelheid aan schijnbaar losse 'taferelen'? In de documentatie van die *uitwendige* taferelen blijft de aandacht gericht op narratieve, praxeologische en perceptuele lagen, alsook op hun onderlinge discrepanties. (§3.5, de kadertekst 3a aldaar).

⁵ In het boek spreek ik van drie onderzoekskringen (bijv. §4.6); in dit artikel heb ik een vierde etappe toegevoegd, een soort startonderzoek. De opstart van en het initiatief tot een onderzoek zijn erg belangrijke momenten en periodes. Uitgerekend in planningscontexten zijn het mandaat en de totale werktijd soms krap bemeten. Nadrukkelijk tijd voorzien voor een start- of initiatief-periode kan in principe meer garanties bieden om een onderzoeksopdracht ten aanzien van de opdrachtgever helder te krijgen en tegelijk de verwachtingen in het veld eerlijk te houden (§25.1).

3. De term 'tafereel' is belangrijk. Ervaringskennis kan bestudeerd worden als een geheel van opeenvolgende of juist disparate handelingssequenties, als korte en langere reeksen van handelend waarnemen (§0.4; §4.5; §5; §6-§7; §15.1). De 'acteurs' die deze sequenties 'opvoeren' zijn als spelers in een theaterstuk waarvan zijzelf het verloop en het script niet kennen⁶. De 'acteurs' kunnen ook 'groepen mensen' zijn of organisaties, voor zover men zich richt op de beschrijving van hun omgangsvormen met (en routines in) hun fysieke en sociale omgeving (§11; §19.1).
4. Individuele stadsgebruikers maar ook groepen en organisaties handelen met een omgevingsgevoelig lichaam. De tafereelen die ze opvoeren, zijn sensitief voor gebeurtenissen en beslissingen die vaak elders en eerder hebben plaats gegrepen. antecedenen die vandaag nog ten dele doorwerken. Historisch-morfologisch onderzoek kan die antecedenen verduidelijken (welke fysiekruimtelijke relaties, gehelen en fragmenten zijn er persistent gebleken) alsook de bestudering van de ruimere stadsgeschiedenis (wat hebben eerdere generaties gedaan met en in deze plek, (zie De Gendt 2023)). (§7.2; §7.4). Sommige van deze antecedenen kan men aanduiden als de lokale doorwerking van de hegemonie hoewel men de inhoud van de patronen die men ontdekt, juist niet ideologisch invult⁷.
5. Het detecteren van het impact van deze omgevingsgevoelige antecedenen vergt minstens een minimale interventie (een vraagstelling, een interview, een initiatief, een vorm van onderzoek). In het dagelijks leven zullen mensen niet spontaan en zeker niet methodisch de hegemonie onderzoeken, terwijl die hegemonische invloed in zijn plaats specifieke modus vaak continu aanwezig is in hun spreken, hun handelen en hun waarneming (§4.5).
6. De antecedenen die vandaag nog doorwerken noem ik *ervaringsbronnen* (§3.2; §7.2- §7.4; §17.3). Die bronnen worden beter zichtbaar wanneer de handelingssequenties van meerdere groepen een erg vergelijkbaar of juist uitgesproken verschillend patroon vertonen. De onderzoeker brengt de ervaringsbronnen zo goed mogelijk in kaart terwijl hij voortdurend let op de verschuivingen en versprekingen wanneer mensen die ervaringsbronnen zelf becommentariëren. In dit stadium zijn de betrokkenen reeds actieve onderzoekdeelnemers.
7. Wanneer onderzoeksdeelnemers een beter zicht krijgen op de 'goede redenen' waarom ze handelen zoals ze handelen (waarnemen zoals ze waarnemen), kan er ruimte ontstaan voor het opmerken van de vanzelfsprekendheden en de aannames die men aanhangt (§12.1; §24.3). Die 'goede redenen' samen met de betrokkenen benoemen, maakt die redenen reeds minder absoluut. Dit proces versnelt en verdiept zich indien men dit onderzoekend gesprek organiseert in aanwezigheid van mensen die verschillende aannames aanhangen of hun aannames op een andere manier verantwoorden (afdeling 4 in dit artikel, zie ook §24.2).
8. In *Onbegonnen werk* (Blondeel 2023) noem ik deze plaats specifieke aannames en de praktijken die ze aansturen, basispraktijken. Een basispraktijk formuleert de specifieke manier(en) waarop de macrosociale hegemonie doorwerkt in kleinere gebieden, vaak in de vorm van niet opgeloste tegenstellingen. Tijdens mijn onderzoekswerk in kwetsbare stadswijken kwam ik de vooral de

⁶ Dat gebrek aan kennis van het spelverloop betekent niet dat het spel zelf en de voortgang ervan oneindig variabel zouden zijn. Zo ook ligt de ervaringskundige omgang met een specifieke stadsruimte nooit vast; de specificiteit in de omgang met die ruimte is gestructureerd maar tegelijk erg open

⁷ Het betreft dus geenszins onderzoek naar de geschiedenis van (actuele) ideologische denkbeelden, evenmin is het onderzoek naar politieke inhouden die de onderzoeker vooraf heeft vastgelegd als zijnde hegemone. De onveranderlijkheid doemt op vanuit het onderzoek zelf en de patronen die men daar vaststelt; niet vanuit een politiek-economische positie die reeds zou weten hoe de onveranderlijkheid in elkaar zit.

volgende existentieel-antropologisch tegenstellingen tegen⁸, vervat in de basispraktijken zelf (§7.5; §10.3; §20). Hieronder worden ze geformuleerd als korte *oneliners* (een term waarop ik zo meteen terugkeer):

- a. we weten niet hoe *arm* en *rijk* hier met elkaar kunnen omgaan.
 - b. het is al moeilijk genoeg om samen te leven met wie ons *vertrouwd* is; die *rare* en *vreemde* mensen kunnen er niet nog eens bij.
 - c. we moeten ons afschermen voor wat er van *buiten ons gebied* komt, beter is het te vertrouwen op *endogene krachten*.
 - d. de overheid veronderstelt *samenhang* en *cohesie* maar hier werkt dat niet/hier werkt alleen *fragmentatie* en *afzonderlijkheid*.
 - e. dit is een *gewone* woonwijk, er is geen plaats voor *buitengewone* activiteiten.
 - f. wat van bovenaf gepland wordt als *goede maatregel*, valt hier ter plekke helemaal *uit elkaar*.
 - g. wat ze denken dat goed is voor de *ontwikkeling* van de wijk, brengt ons *juist schade* toe.
9. Tijdens de voorbereiding van het finale onderzoeksberaad schakelen deze tegenstellingen zich meestal tot dubbele paren waartussen een relatie verondersteld of juist ontkend wordt (§19; §20).
- In de Gentse wijk Rabot: *‘al het goede voor de wijk komt van buiten de wijk’* versus *‘al het goede is reeds hier aanwezig’*. [basistegenstelling a uit de lijst hierboven gekruist met tegenstelling c]
 - In de Antwerpse wijk Linkeroever: *‘de instructies van wat er moet gebeuren komen steeds van buiten en vervolgens valt het hier in de wijk helemaal uit elkaar’* en de variante: *‘alleen wijzelf kunnen dat repareren, met improvisatie en niet vanuit wat het beleid van ons verwacht’*. [tegenstellingen c, d en f]
 - De Atheneumwijk bij het Antwerps centraal Station: *‘arm en rijk (modaal en marginaal) blijven hier elk in hun eigen wereld’* en de variante *‘we blijven wel dezelfde wijk delen, dezelfde stadsruimte’* [tegenstellingen a; b en e]
 - In de Rotterdamse wijk Spangen: *‘de manier waarop wij zelf de zaken regelen, wordt door de stad niet gehonoreerd’* en *‘we moeten zelf nieuwe wegen bedenken, ongeacht wat de stad verwacht’* [tegenstellingen c; f en g]
10. Tijdens het onderzoeksberaad worden de basispraktijken en hun aannames steeds concreter. De dissensus wordt groter en tegelijk specifieker. Dat is een contra-hegemonisch voordeel. De onveranderlijkheid van een ongrijpbaar en verafgelegen systeem, is voor een eerste keer doorbroken. De posities die de deelnemers innemen worden in het beraad immers verbonden met aanwijsbare praktijken van zichzelf en de anderen. Men kent en herkent nu de ‘goede redenen’ waarom iemand een bepaalde aanname aanhangt. Het wonderlijke is dat partij B vaak diegene is die de onhoudbaarheid van de aanname van partij A kan zien en in vraag stellen, terwijl

⁸ Terwijl deze tegenstellingen universeel lijken, schakelen ze zich in specifieke stadswijken tot specifieke combinaties. De ervaringskennis op basis waarvan ze geformuleerd zijn, baseert zich immers op ervaringsbronnen die ook de morfologie en de lange duur meenemen. Die ruimtelijke en historische antecedenten maken dat de manier waarop de onveranderlijkheid zich maatschappelijk ontwikkeld heeft, deels plaatsspecifiek is. In de ene wijk speelt de afstand tot en de relatie met het stadscentrum de prominente rol; in de andere wijk organiseert de onenigheid zich tot de vraag waar de energie voor verandering eigenlijk zit.

diezelfde onhoudbaarheid meteen ook vragen oproept voor partij B zelf en wat bij hem of haar tot nog toe gold als onwrikbaar (§24.2).

In de Antwerpse stationsbuurt waren het de Afrikaanse deelnemers aan het beraad die de lokale, witte handelaars er op wezen dat Afrikaanse wijkgebruikers maar al te graag klant zouden worden van hun winkels. Dat kon nu niet omdat ze te arm waren. Er ontstond een wonderlijke stilte toen in het beraad, niet omdat het zonder meer was maar omdat de uitspraak een onuitgesproken ‘derde term’ benoemde (zie afdeling 4.1 hieronder): ineens beseften de witte winkeliers dat toen reeds, omstreeks 2000, Afrikaanse Antwerpenaars bij hen kwamen shoppen. Van hun kant beseften de Afrikaanse deelnemers dat niet alle mensen in de Afrikaanse diaspora arm waren en dat hun bewering in zekere zin ook op henzelf betrekking had. Het is systemische winst indien burgers met meer dan gewone aandacht kijken naar wat er feitelijk gebeurt in de gedeelde omgeving en wanneer de inzichten die deze aandacht oplevert, de bestaande aannames openbreekt.

1.5 Opbouw van het verdere artikel

In het verdere artikel gebruik ik het onderzoek in de Gentse Rabotwijk als illustratie van mijn vraagstelling: hoe kan onderzoek naar stedelijke ervaringskennis de plaats specifieke hegemonie in kaart brengen zoals die belichaamd wordt door verschillende groepen mensen in de wijk. Hoe kan die gezamenlijke cartografie zowel de betekenis als de grenzen van de lokale hegemonie bloot leggen? Hoe is op die manier de hegemonie een eerste keer zichtbaar gemaakt en open gebroken, gerelativeerd?

In afdeling 2 schets ik een aantal hegemonisch dominante denkbeelden in en over de Rabotwijk tijdens het onderzoek (eind jaren '90). Ik zoom in op de aangewende methodologie om die denkbeelden te ontrafelen in hun samenstellende ervaringslagen (2.1) en geef een schets van de zeer oude ervaringsbronnen en antecedenten die deze denkbeelden mogelijk mee in stand hielden (2.2). Die tweevoudige analyse laat toe om enkele plaats specifieke aannames aan te duiden, samen met de ruimtelijke, sociaalruimtelijke en zelfs economische praktijken die door deze aannames klaarblijkelijk gemotiveerd worden (2.3 en 2.4). In de derde afdeling bespreek ik hoe Lefebvre zelf het *maak*-begrip hanteert, mogelijk cruciaal voor mensen die ‘samen ruimte willen maken’. Ik stel een aangepaste versie voor van Lefebvre's dubbele triade gebaseerd op *La production de l'espace* (Lefebvre 1985) maar ook op zijn geschriften over het dagelijks leven (Lefebvre 1996, 2001, 2002) en over ‘*the social text*’ (Lefebvre 2002, 276-314; 1961, 278-312).

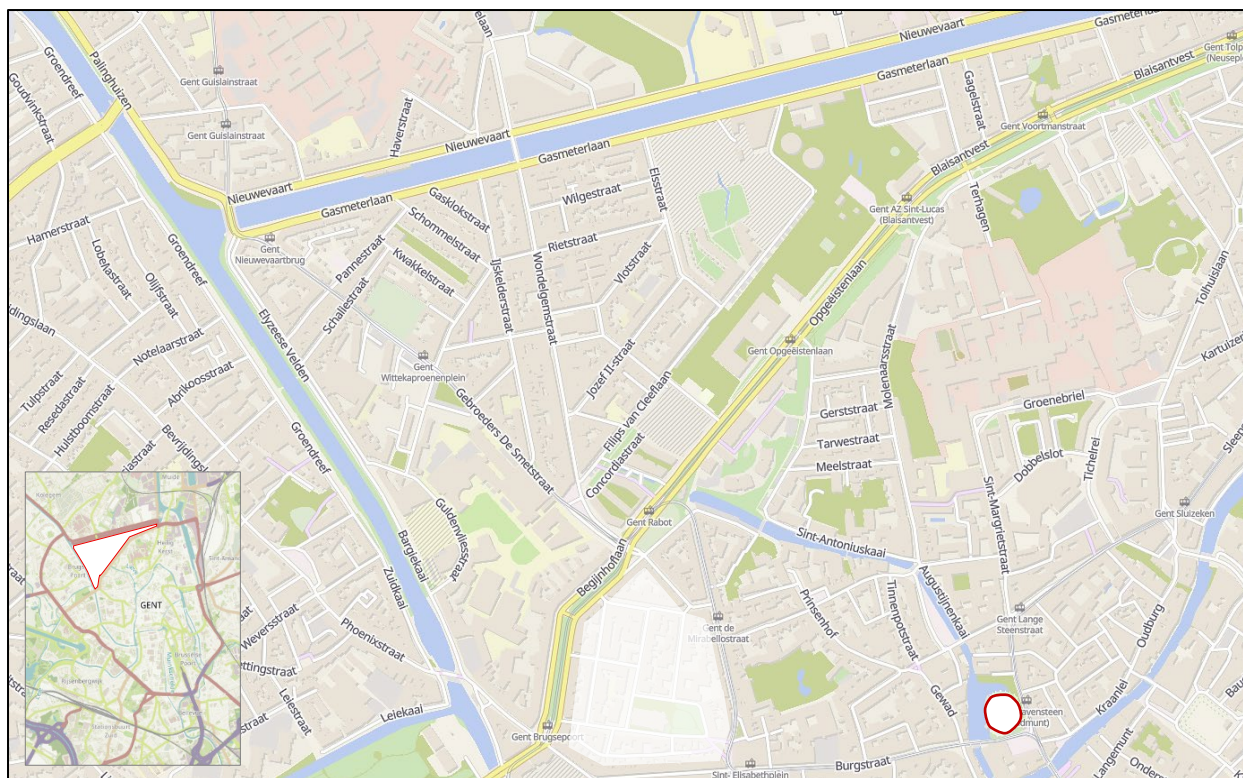
Afdeling 4 past het voorgaande toe op het onderzoeksberaad, op de specifieke debatlogica die daar gehanteerd wordt en geïnspireerd is op Lefebvre's eigenzinnige interpretatie van de dialectiek. Lefebvre (2009) denkt telkens in drievouden waarbij de tegenstellingen die mensen in het dagelijks leven ervaren, tegelijk waar en onwaar kunnen zijn; zoals ook hun verwachtingen tegelijk mogelijk en onmogelijk kunnen zijn. Dit werkprincipe opent onverwachte mogelijkheden wanneer men met burgers wil spreken over de bijdrages die ze zelf leveren aan de stad en de samenleving. Deze bijdrages kunnen ze vaak zelf niet meer waarnemen omwille van de hegemonische, op ruilwaarde gerichte omgeving waarin ze zijn ondergedompeld. De eenvoudige en zeer feitelijke beschrijving van de eigen omgang met de fysieke en sociale omgeving - in aanwezigheid van mensen die daar andere belangen en praktijken op na houden - kan de vertroebelde blik op de eigen bijdrages openbreken. Deze afdeling sluit nauw aan bij de bijdrage die Sven De Visscher reeds maakte in *Onbegonnen Werk*, een bijdrage die ik helemaal onderschrijf (De Visscher 2023). Een verdere respons is dan ook niet nodig. In afdeling 5 beantwoord ik de twee overige reviews, van Arnold Reijndorp (2023) en Maarten Loopmans (2023). Ik rond af met een korte conclusie (afdeling 6).

2 Het onderzoek naar de hegemonische evidenties in de wijk Rabot (1998-2001)

Het in kaart brengen van stedelijke verloop etnografisch en beschrijvend (er wordt geen op te lossen probleem geformuleerd, §16). De onderzoeks aandacht is gericht op verschuivingen tussen de *discursief-narratieve* laag enerzijds en wat we mensen vandaag *zien doen* in en met deze plek in de stad anderzijds. De *discursieve* laag en haar *décalage* ten aanzien van feitelijke *praktijken* en *waarnemingen*, vormen drie analyselagen die ik terugvoer op de drie ruimtelijke formanten van Lefebvre, zij het in een aangepaste versie (afdeling 3). Ten tweede is er bijzondere aandacht voor verschuivingen en continuïteit van het voorgaande ten aanzien van datgene wat eerdere generaties deden met het gebied (bijvoorbeeld plekken decennia of eeuwen braak laten liggen, deelgebieden snel her bebouwen, plaatsen van elkaar geschieden houden of juist verbinden, ...). De dubbele verschuivingen vormen de eerste, nog onduidelijke signalen van plaatsspecifieke hegemonie.

2.1 Spreken, doen en kijken in de Rabotwijk: de drie vereenvoudigde analyselagen

Eerst een situering van het bestudeerde gebied. Wanneer het onderzoek on 1998 van start gaat, is de kleine stadswijk reeds decennia geplaagd door problemen en aanhoudende neergang. Het woningaanbod is eenzijdig en van slechte kwaliteit. Opeenvolgende programma's hebben schijnbaar weinig soelaas gebracht. In de centrale winkelstraat, eertijds 'de trots van de wijk', staan meerdere panden leeg (de Wondelgemstraat, zie figuur 1). Er is moedig en kwaliteitsvol buurtopbouwwerk, een werking die sinds decennia jaarlijks een groot wijkfeest organiseert samen met de in Gent belangrijke *dekenij*, de winkeliersvereniging. Maar die jaarlijkse traditie is in 1999 abrupt gestopt. De trekkers van de dekenij willen niet meer geassocieerd worden met 'die van het buurthuis' en een deel van het ressentiment is wederkerig. Het toenmalige stadsbestuur verwacht veel van de integrale wijkontwikkeling die ook nationaal gepromoot wordt. De mogelijke komst van een groot winkelcentrum op de vacante gronden grenzend aan de oude stadswal (vandaag de locatie van het gerechtsgebouw), wordt door sommigen onthaald als een broodnodige bovenlokale injectie. Anderen vragen om vooral de sociale programma's aan te zwengelen. De broodnodige injecties richting huisvesting beperken zich tot het verschaffen van individuele premies verbonden met het toenmalige stadsvernieuwingsbeleid. De beleidsnadruk ligt op integrale wijkopbouw waarbij lokale actoren in principe het initiatief moeten nemen; cultureel, sociaal en economisch. In vrijwel alle programma's wordt de nadruk gelegd op de noodzaak tot heropbouw van sociale cohesie.

figuur 1 – De Rabotwijk met situeringskaart (inzet). De zuidgrens van de wijk bevindt zich op amper 800 meter van het historisch centrum (aangegeven met het Gravensteen, onderaan rechts). Tussen stad en wijk liggen andere ruimte-innemende structuren zoals het begijnhof (midden onderaan). Bewerkte Open Street maps

1. Tijdens de eerste maanden van het wijkonderzoek kwam de *vertelde laag* in de verzamelede onderzoeksgegevens nog grotendeels overeen met de lokale en Vlaamse beleidsinhoud van die periode: deze wijk moest extra injecties krijgen wat betreft sociale voorzieningen, sociale huisvestingsmaatschappijen, de (financiële) ondersteuning van huiseigenaars en van de lokale kleinhandel. Hoewel deze discursieve laag door diverse praktijkgemeenschappen verschillend verteld werd, was er in de eerst etappes van het onderzoek weinig discussie over. De wijk was zeer noodlijdend en had recht op intense en volgehouden ondersteuning van de stedelijke en bovenlokale overheid.
2. De documentatie van de ervaringskennis in de *praxeologische laag* toonde reeds vroeg iets anders. Een onderzoek naar sociale en culturele praktijken leerde dat vrijwel alle endogene initiatieven rond sport en cultuur uit de wijk vertrokken waren en dit in de 15 jaar voorafgaand aan het onderzoek. Het betrof ook diensten en voorzieningen die begin jaren '80 een publiek hadden dat zich over heel de stad uitstreckte, bijvoorbeeld wat betreft toneel, sport en vormingswerk. Tussen begin jaren '80 en eind jaren '90 kwamen vooral hulpverlenende instanties, enkele keren op dezelfde locaties als de eerdere initiatieven. Deze verschuiving in sociaal-ruimtelijk gebruik impliceerde ook een verschuiving in personeel: de oude wijkinitiatieven draaiend op lokale mensen werden gaandeweg vervangen door organisaties met personeel van buiten de wijk en de stad.
3. Een tweede ontdekking binnen de *praxeologische laag* vormde de vaststelling dat bewoners zich voor heel wat dagelijkse activiteiten buiten de wijk verplaatsten. Dat waren vooral activiteiten die ze als kwaliteitsvol beschreven: met vrienden uit eten gaan; jonge mensen zien; andere mensen zien ('anderen dan die van het buurthuis', vertelden een aantal buurthuisbezoekers);

toneelbezoek; inkopen voor verfraaiingswerken van de woning; Een detailanalyse van 'uit eten gaan' leerde dat die praktijk erg veel *décalage* vertoonde met wat men in eerste instantie verteld kreeg (de discursieve laag) (§18, figuur 19 aldaar)⁹.

4. Een derde vaststelling betrof *het perceptuele* (hoe neemt men zichzelf en zijn omgeving waar), in aanvang sterk vermengd met bovenlokale elementen. Begin jaren '80 was de wijk tijdens een nationale persconferentie aangeduid als de armste wijk van Vlaanderen, de tweede armste van België. Deze bovenlokale definitie, een deel van de toenmalige armoedeatlas, heeft indringende gevolgen gehad op ze zelfdefinitie en -perceptie van de wijk. De basiswerkers begin jaren 80 reageerden ontsteld. Ook huiseigenaren die we eind jaren '90 bevragen – 15 jaar na de persconferentie - verwijzen naar die datum als 'het begin van de neergang'¹⁰. Hoewel de causaliteit niet bewezen is, zien we dat met name na die persconferentie de grote herschikking begint van endogene naar exogene initiatieven, een proces dat bij aanvang van het onderzoek (1999) niet gestopt was.

Kan men in het bovenstaande reeds vormen van hegemonische vanzelfsprekendheid herkennen? Ja, maar dan best geformuleerd als tentatieve oneliners (§18.3 en figuur 20 aldaar). Dergelijke *oneliners* zijn vergelijkbaar met de *sensitizing concepts* uit de etnografische traditie. Men kan in de benadering die ik voorstel, spreken van *sensitizing propositions* of 'zoeksporen'. Een zoekspoor brengt disparate veldobservaties samen waarvan de onderzoeker vermoedt dat ze verwant zijn. Die veldobservaties bestaan ondermeer uit onderstaande gegevenssoorten en hun combinaties: geobserveerde handelingen; manieren van zeggen; plaats- of gebiedsgebonden activiteiten; gevonden teksten en tekens; routines; specifieke omgangsvormen; versprekingen; zaken die verbaal of gedragsmatig ontweken worden; looproutes; De zoeksporen en oneliners vormen het werkmateriaal voor de latere formulering van basispraktijken en hun bijhorende aannames.

In de Rabotwijk verzamelden we ondermeer de volgende *sensitizing propositions*.

- wat we ook doen, het tij (voor de toekomst van de wijk) valt niet te keren;
- de overheid heeft ons in de steek gelaten; een groot winkelcentrum hier aan de rand van de wijk zal alleen maar problemen brengen
- voor dagelijks en saaie dingen kunnen we hier terecht; voor leuke en uitzonderlijke dingen moeten we elders zijn
- het is hier Gent niet; Gent ligt aan de Korenmarkt/bij het Gravensteen
- ik woon hier prachtig in deze 'sociale blokken', overal vlakbij en met zoveel groen
- de wijk is dood omdat de winkelstraat dood is
- als je bij je nieuwe vriend(in) een goede indruk wilt maken, zeg je niet dat je in de Rabotwijk woont
- hier in de wijk weet ik niet hoe ik jongeren moet aanspreken; in de stad gaat het vanzelf

Door deze zoeksporen systematisch te verbinden met het reeds verzamelde veldwerkgegevens (welke observaties horen bij welke propositie), wordt meteen duidelijk dat er gaten zijn in wat er tot nu toe verteld is. Bepaalde inhouden worden vrijwel niet uitgewerkt (bijv. het uit eten gaan; de hoge kwaliteit

⁹ De *décalage* toonde zich met name tussen wat lokale basiswerkers vertelden en het verhaal van de bewoners zelf maar die tegenstelling was niet absoluut.

¹⁰ Halfweg de jaren '80 moesten de grote wijkvernieuwingsprogramma's nog op kruissnelheid komen terwijl de neergang van de huisvestingssituatie reeds ver gevorderd was.

van het wonen op specifieke plekken in de wijk; ...); andere inhouden zijn erg gedetailleerd (de negatieve kijk van buitenstaanders; ...); andere zoeksporen zijn totaal onverwacht maar erg pregnant ('wij wonen hier prachtig'). Die vaststellingen oriënteren het verdere onderzoek en detailleren de verdere verschuivingen en *décalages* tussen de drie analyselagen. Drie voorbeelden.

- Oudere mensen spreken vaak over de tijd toen de wijk nog floreerde en de centrale winkelstraat 'de tweede Veldstraat van Gent' was. Nader onderzoek leert dat die periode teruggaat tot hun vroege kindertijd of nog eerder, terwijl de bloei dichterbij het heden geplaatst wordt. Daarmee geconfronteerd geeft men dat toe en ontstaan er meteen meer complexe verhalen.
- Allochtone winkeliers en ook enkele witte, houden er een heel ander wijkbeeld op na; ze vinden helemaal niet dat de winkelstraat en 'dus' de wijk dood is, wel integendeel.
- Ook in deze wijk speelt tegenstelling b uit subafdeling 1.4 (bij het achtste van de tien kenmerken): het vertrouwde gezicht wordt positiever gewaardeerd dan wie men niet (her)kent. Maar die houding lijkt zich voor sommige bewoners en op sommige plaatsen om te keren: daar ervaart men de vertrouwden als lastig en zelf te mijden. Op specifieke plekken in de buurt, in de stad en ook elders in het land, ervaart men het vreemde/het onverwachte juist niet als een last.

Gaandeweg verschijnen er meer specifieke condities bij wat deelnemers aanvankelijk formuleren als generiek en universeel. Een specifiek argument klopt wel maar, zo zegt iemand, het argument is gebonden aan een specifieke situatie die zich 10 of 20 jaar geleden helemaal niet voordeed in de wijk¹¹. Er komen openingen in de vertelde ervaringskennis; de grote stilzwijgende aannames omtrent datgene wat niet verandert, openen zich net zo goed.

2.2 De onveranderlijkheid van de lange duur en het patroon ervan

De drie voorbeelden hierboven (2.1) zijn nog geen hegemonische evidenties. Die kan men pas aanduiden wanneer men er ook 'de lange duur' bijneemt. Wat hebben eerdere generaties gedaan met deze plek in Gent? Hieronder een terugblik in de geschiedenis; daarna de formulering van een *sensitizing proposition* of zoekspoor.

- Het gebied dat in de 19de eeuw de wijk Rabot zal worden, is aanvankelijk een moerassig land ten noordwesten van de oude stadsvest. Het gebied ligt erg dicht bij het historisch centrum van Gent, met daartussen ondermeer de ruimte innemende structuur van een begijnhof (zie figuur 1).
- Aan de grens van het waterrijke gebied loopt een landweg naar Wondelgem maar verder zijn er alleen eendenkooien en rietland; landbouw is er niet mogelijk. Gent gebruikt dit gebied eeuwenlang voor functies en activiteiten die het in haar centrum kwijt wil of die daar te belastend zijn: een galgenveld¹²; een begraafplaats en later de grote infrastructuur voor de textielindustrie.

¹¹ Dat gebeurde ook tijdens de Gentse Grondsessies zelf, zij het dat het impact dieper zou zijn indien de onderzoeksdeelnemers ook de hegemonische omgeving zelf mee in kaart hadden gebracht. Indien ze dus ook aan het onderzoeksgedeelte zelf zouden deelnemen.

¹² De terechtstellingplaats lag niet in het wijkgebied dat toen erg moerassig was maar meer noordwestelijk, richting Mariakerke. De huidige Driepikkelstraat verwijst nog naar de oude strafpraktijk.

- De beste percelen aan de waterwegen en het spoor worden vanaf 1860 ingenomen door grootschalige fabrieken. De ruimte ertussen wordt opgevuld met veel te kleine en slecht uitgeruste beluik- en arbeiderswoningen.
- Tussen wijk en de oude stad komt er een overlans insteekspoor waardoor wijk en stad ook morfologisch van elkaar gescheiden blijven, bovenop de oude lijnstructuur van de middeleeuwse vesten. De maaswijdte van de wegen die wijk en stad tangentiaal verbinden, blijft tot op vandaag abnormaal breed (figuur 1)¹³.
- Wanneer in de jaren '60 de fabrieken sluiten, wordt er een kwart eeuw lang helemaal niets ondernomen. Behalve de bouw van drie (slecht uitgevoerde) woontorens begin jaren '70, blijft de broodnodige sociale woningbouw achterwege.
- De woonsituatie wordt steeds slechter. Halfweg de jaren '80 ziet de toenmalige stadsvernieuwing zich voor een haast onmogelijke opgave staan. De wijk is nu formeel de armste wijk van Vlaanderen (§2.3., 42).

Gecombineerd met het voorgaande, zou het zoekspoor nu als volgt kunnen luiden: *“Van onze wijk verwacht Gent niets; de stadsgemeenschap beschouwt en behandelt ons als een overschotgebied.”*

2.3 Plaats specifieke praktijken als signaalgevers van de hegemonische evidentie

We kunnen de hegemonische lading van een *sensitizing propositions* beter bepalen wanneer we het zoekspoor verder verbinden met plaats specifieke routines en praktijken. De hegemonische lading wordt des te sprekender wanneer de gedocumenteerde routines ook betrekking hebben op manieren van investeren, de manieren waarop diverse praktijkgemeenschappen hun economische activiteiten vormgeven in de ruimte, bijv. de sociaalruimtelijke spreiding van consumeren en investeren.

- In het Rabot-onderzoek ontdekken we dat de handelaarsvereniging sinds enkele jaren haar vierkleurendrukwerk verspreidt in alle wijken van de stad maar uitgerekend niet in de eigen Rabotwijk en ook niet in de naastliggende wijk Brugse Poort. In die twee wijken wonen nochtans de dichtstbijzijnde klanten voor voeding en als andere terugkerende aankopen. Deze sociaalruimtelijke praktijk vormt een haast letterlijke belichaming van het zoekspoor hierboven {*van deze wijk verwacht Gent niets*}, terwijl nu ook het onderwerp van de zin verschoven is: niet alleen de Stad maar ook *wijzelf*, als winkeliers en dekenij, verwachten niets meer van deze wijk en zijn bewoners.

Verder onderzoek en diepte-interviews bevestigden de hegemonische lading van deze evidentie: van wie hier woont – allochtoon, arm, superdivers – verwachtten de lokale handelaars helemaal niets meer. Wat goed was voor de wijk, moest noodzakelijk van buiten de wijk komen. De *micro-hegemonische* formulering had uiteraard banden met een aantal *macrosociale vanzelfsprekendheden* in onze cultuur en samenleving:

- wie allochtoon is, is arm en besteedt minder;
- arme mensen en dus ook allochtonen, zijn geen partners in de stadsvernieuwing; het zijn probleemgroepen;
- een goede stadswijk heeft nood aan voldoende koopkrachtige middenklasse-mensen;

¹³ Over de hele lengte van de Begijnhoflaan en de Opgeëistenlaan zien we op figuur 1 slechts drie wegtracés doorlopen, met tussen-afstanden van 500 meter en meer.

- wijken die arm zijn, zijn probleemwijken.

Gelukkig vertoont de microsociale vertakking van de ‘grote’ hegemonie altijd meer diversiteit in haar formulering: op lokaal vlak gaan verschillende groepen mensen verschillend om met wat zich aandient als een evidentie of als iets onveranderlijks. Daarin schuilt het heuristische en emanciperend potentieel voor ruimtemakers. Er zijn altijd mensen en groepen mensen die anders omgaan met dezelfde ervaringsbronnen, met de zelfde bebouwingsgeschiedenis en de uitdagingen die ze stelt. Hun andere manier van omgaan toont zich doorgaans ook in andere beelden over de lokale en bovenlokale werkelijkheid.

- In het Rabot-onderzoek belichaamde de uitbater van de wijksupermarkt in de Wondelgemstraat dergelijk alternatief. Deze witte winkelier reikte systematisch uit naar de superdiverse bevolking; hij bleef samenwerken met de mensen van het buurthuis, ook tijdens het jaarlijks wijkfeest; hij paste zijn assortiment en openingsuren aan tijdens de Ramadan; op donderdagavonden organiseerde hij speciale aanbiedingen voor de groeiende studentenbevolking. Zijn investeringspraktijk belichaamde een heel andere aanname over de werkelijkheid, anders dan die van zijn witte collega's: *“deze wijk is niet ‘verloren’; het is een gewone, Gentse stadswijk met veel volkse bewoners, maar ook zij hebben iets te besteden.”*

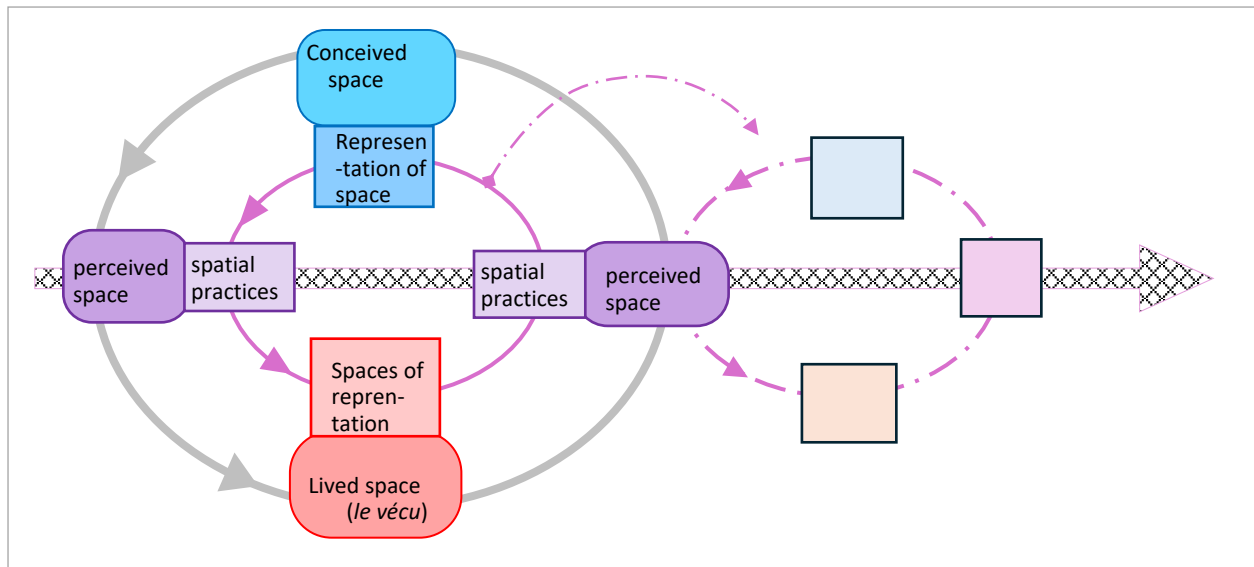
2.4 Hoe ziet de werkelijkheid er uit gezien de dingen die je doet en de dingen die je denkt?

De vaststelling dat twee groepen witte winkeliers zo diametraal anders omgaan met eenzelfde economische, sociaalruimtelijke en stedenbouwkundig-morfologische werkelijkheid, verdient onze aandacht en verwondering. Dezelfde mensen in dezelfde wijkomgeving kunnen die omgeving helemaal anders waarnemen. *De feiten die ze zien, zijn niet dezelfde feiten.*

Het is analytisch-theoretisch belangrijk om dit niet uitsluitend toe te wijzen aan hun belangen of sociaaleconomische positie (in het voorbeeld ging het om leden van dezelfde sociaaleconomische groep) en ook niet gelijk te schakelen met politiek-ideologische overtuiging. De ene winkelier was niet uitgesproken progressief; de anderen waren evenmin eenduidig conservatief¹⁴. De vaststelling impliceert dat we een nieuw werkprincipe¹⁵ kunnen hanteren bij het onderzoek naar de lokale hegemonische vanzelfsprekendheden. Ik som hieronder eerst de afzonderlijke elementen op en kijk meteen vooruit naar het raamwerk dat Lefebvre ons in dit verband geboden heeft (zie figuur 2 en figuur 3).

¹⁴ Vanuit de meer gangbare hegemonie-theorie is het aannemelijk dat culturele en politieke inhouden structurerend werken voor processen in de structuur en de infrastructuur. Maar dat betreft processen en politieke krachten in de macrolaag van de samenleving; juist niet datgene wat er gebeurt en gedaan wordt op het niveau van de individuele alledaagse investeringen en praktijken.

¹⁵ Ik gebruik de term ‘werkprincipe’ niet om technieken aan te duiden maar om de houdingen en aandachtspunten te beschrijven, datgene waar de onderzoeker op let en vanuit welke aandacht en theoretische motivatie hij of zij daarop let (Onbegonnen werk, 111; de werkprincipes worden besproken van §8 tot §20).

figuur 2 – Lefebvre's grote triade (*ordre lointain*) en kleine triade (*ordre proche*). *Ordre lointain* en *ordre proche* zijn in de linkerhelft van de tekening concentrisch weergegeven. De uitplooi van de kleine triade toont de schakeling van beide triades ter hoogte van 'perceived space' en 'spatial practices': datgene wat men kan waarnemen gezien de dingen die elders en eerder gebeurd zijn in de gebouwde en maatschappelijke ruimte. (eigen tekening op basis van Schmid)

De hoofdredenering is deze: men kan in de dynamiek tussen *discours*, *praxeologie* en *waarneming* beter de doorwerking aanduiden van de macro-sociale hegemonie wanneer men binnen deze drie lagen een tweevoudige gelijktijdigheid erkent. Er is sprake van een ordening van de lange duur (*ordre lointain*) en een ordening van de korte of actuele duur (*ordre proche*). Passen we dit nu toe op (de ervaring van) de sociaalruimtelijke en morfologische breuk tussen de Rabotwijk en de Gentse binnenstad.

A. De '*ordre lointain*'¹⁶ of grote triade – de gelijktijdigheid van het elders en eerder

De *ordre lointain* wordt gevormd door datgene wat zich in de tijd of in de ruimte eerder of elders heeft voorgedaan en nog steeds doorwerkt. In wat mensen hier en nu denken, doen en waarnemen, spelen beslissingen door die elders en eerder genomen zijn (in figuur 2 en figuur 3 telkens de grote cirkel links). In de Rabotwijk splitste de ervaring van de breuk zich uit in drie lagen. Deze drie lagen samen houden de realiteit van de breuk en haar ervaring mee in stand houden.

De *conceived space* benoemt wat mensen over die breuk feitelijk zeggen en kunnen denken (weten, schrijven, plannen) gezien datgene wat elders en eerder beslist werd: de bouwgeschiedenis, beslissingen en beleid met de fysiek impact hier en nu. De ruimte zoals ze er vandaag uitziet, wordt weliswaar ervaren als natuurlijk maar ze is gemaakt, ze is in de woorden van Lefebvre on-natuurlijk. De *perceived space* benoemt die aspecten van de wijkwerkelijkheid die men kan waarnemen gezien de denkbeelden die men aanhangt, aspecten die dus ook betrekking hebben op de breuk met de stad. De *lived space* ten slotte is de werkelijkheid van het dagelijks leven. Hoe ervaren mensen hun dagelijks

¹⁶ Lefebvre maakte zijn raamwerk behoorlijk complex. Hij heeft na '71 steeds volgehouden dat er twee triades zijn maar in verschillende boeken benoemt hij ze anders. *Ordre proche* heeft hij bovendien niet expliciet verbonden met de kleine triade, wel impliciet. Tenslotte heeft hij in '*la production de l'espace*' de grote triade aangeduid als 'fenomenologisch' en de kleine triade als 'semiotisch-epistemologisch'. Deze aanduidingen worden door de auteur niet helder gedefinieerd; ze sluiten wel aan bij wat hij eerder ontwikkeld heeft in '*the social text*' (in volume 2 van de trilogie over het dagelijks leven). De schema's die ik in dit artikel geef, zijn dus interpretaties van wat bij Lefebvre op verschillende plaatsen te vinden is.

leven en omgeving gezien de inhoud die ze aanhangen op de twee andere lagen in het raamwerk? Dit is het gebied waar volgens Lefebvre de verwarring het grootst en de kans op een opening tegelijk reëel is.

- Zowel voor de uitbater van de buurtsupermarkt als voor de andere winkeliers is de breuk met de stad reëel, terwijl ze er beiden heel anders mee omgaan en er andere denkbeelden over hebben. Hun reproductie van de sociaalruimtelijke en morfologische breuk tussen stad en wijk verloopt op de drie lagen telkens anders.

B. de '*ordre proche*' of kleine triade – de gelijktijdigheid van het algemene/bovenlokale en het individuele/lokale

Wat beweert (doet, herhaalt) een maatschappij in haar algemeenheid, wat zijn haar hegemonische evidenties enerzijds en hoe sluipen die evidenties binnen in ieders denken (spreken), handelen en waarnemen anderzijds. In figuur 2 is dit de binnenste cirkel, die in stippellijn wordt uitgelopen naast de grote triade geplaatst wordt. Ook in figuur 3 is die nevenschikking aangehouden. In deze gelijktijdigheid plaatst Lefebvre drie manieren waarop ruimte 'gemaakt' wordt (haar productie) maar nu met de nadruk op de spanning tussen de algemene, bovenlokale cultuur en samenleving enerzijds en de lokale processen/afzonderlijke mensen anderzijds.

De *representation of space* thematiseert de vraag hoe mensen kunnen spreken, handelen en waarnemen gezien de representaties van de ruimte die er in de algemene cultuur rondzingen (bijv. over het betere wonen, over koopkrachtige burgers, over mobiliteit. ...). De middelste formant *spatial practices* thematiseert hoe mensen kunnen spreken, handelen en waarnemen gezien de grote ruimtelijke praktijken waarmee een samenleving haar hegemonie ruimtelijk gestalte geeft (o.a. haar bouwpraktijken, bijvoorbeeld de evidentie van het pendelen en van de dure infrastructuur-aanleg voor het vernevelde wonen). De *spaces of representation* vormen de homologen van de *lived spaces*; ze thematiseren de feitelijke ruimtes waarin mensen moeten leven, ofwel berustend en er het beste van makend ofwel zoekend naar verzet en verandering.

- Voor de meerderheid van de winkeliers geldt dat de arme wijkbewoners geen potentiële klanten zijn en dat wijkontwikkeling alleen mogelijk is mits hulp van buitenaf. Deze microsociale denkbeelden behoren tot de *representations of space*; ze vormen een doorslag van wat er in de macrosociale ruimte reeds aanwezig is. De inhoud uit de *representations of space* is zelf productief voor wat er vervolgens gebeurt en kan gebeuren in de fysieke ruimte; productief ook voor de manier waarop macrosociale ruimtelijke praktijken geaffirmeerd worden of juist niet (de *spatial practices*). Denk aan de sociaalruimtelijke verdeling van het reclame drukwerk; de beslissing om niet langer met lokale professionals samen te werken; ... De *space of representation* was tijdens de onderzoeksperiode duidelijk waarneembaar bij de gerant van de lokale supermarkt. Zijn goed draaiende winkel en etalage zagen er fysiek anders uit dan die van de collega's.

Het *werkprincipe* luidt hier dat ervaringskennis zich zeer zeker *niet* toont in wat verteld wordt, ook *niet* in wat gedaan wordt of wat wordt waargenomen – voor zover die lagen op zichzelf geïnterpreteerd worden. Alleen de *confrontatie van de drie lagen tegelijk* levert iets op. We kunnen hetzelfde nog eenvoudiger formuleren:

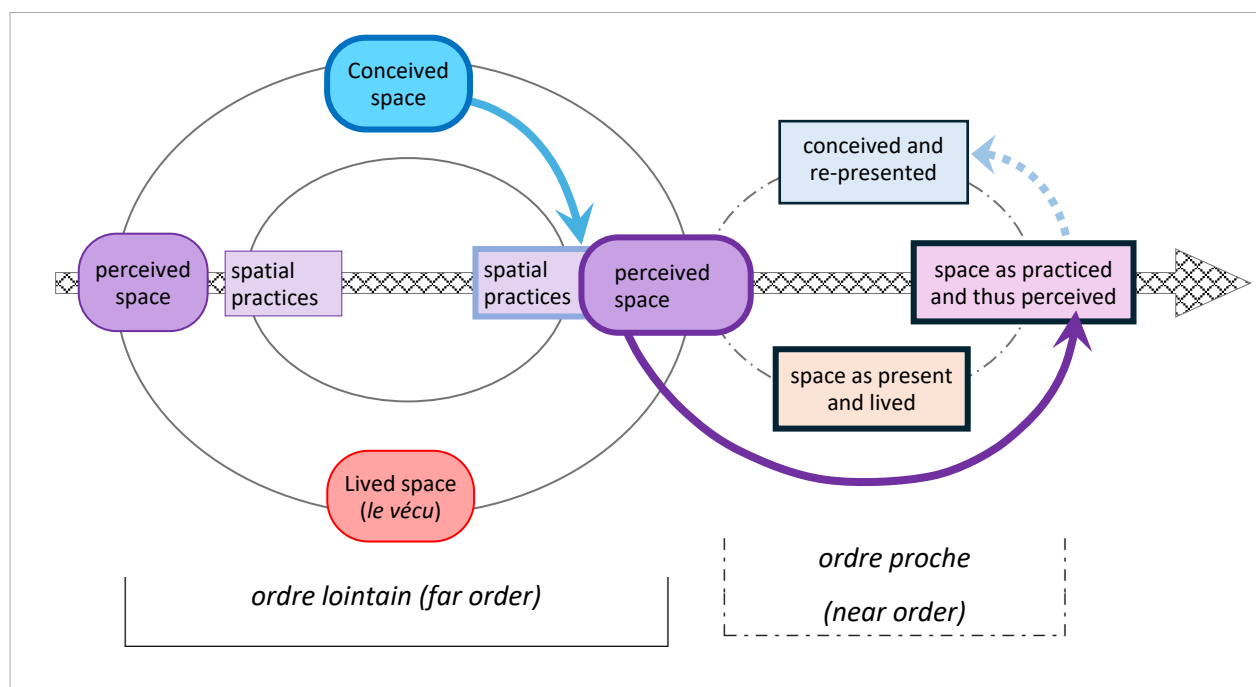
juist waar mensen het oneens zijn wat betreft de *onveranderlijkheid* van de omgeving en anders met die *onveranderlijkheid* omgaan, juist daar kunnen we preciezer de hegemonie bestuderen, haar werking benoemen samen met haar begrenzing. Wie alleen naar de veranderlijkheid kijkt of

naar oplossingen, merkt dit nooit op. De vraag moet zijn hoe mensen omgaan met de dingen die er nu eenmaal zijn, zoals ze (volgens hen) zijn (§16).

Mensen en groepen mensen hebben ‘goede redenen’ om op specifieke manier om te gaan met (te kijken naar, te spreken over) de dingen die ze niet of nauwelijks kunnen veranderen. Deze ‘goede redenen’ die ze niet volledig overzien, kan het onderzoek op tafel leggen. Deze ‘goede redenen’ zijn de aannames die hun dagelijkse routines aansturen. De volgende vraag is dan die ‘goede redenen’ (aannames) inhaken op specifieke praktijken (afdeling 2.5).

2.5 De kracht van wat mensen waarnemen als waar en werkelijk

Lefebvre gaat ervan uit dat datgene wat in een bepaalde samenleving en een gegeven tijdperk geldt als gebouwde ruimte een vorm van gestolde geschiedenis is. Die grote geschiedenis (*ordre lointain*) werkt door in de kleine geschiedenissen vandaag (de gelijktijdigheid in de *ordre proche*). De laag waarop deze beïnvloeding het best waarneembaar is, wordt gevormd door het tweeluk *spatial practice* en *perceived space*. Ik noem dit de schakel tussen feitelijke praktijken enerzijds en anderzijds datgene wat men gezien die praktijken waarneemt als ‘waar’ en ‘werkelijk’. Uitgerekend in die schakeling kan men *ordre lointain* zich zien vastklinken aan de *ordre proche* (figuur 3).

figuur 3 – De doorwerking van de grote triade (*ordre lointain*) in de kleine triade (*ordre proche*). De blauwe pijl midden rechts: Potentieel hegemonische denkbeelden uit de ‘conceived space’ werken door in *spatial practices*, ruimtelijke praktijken en beslissingen die elders hebben plaats gegrepen of in de tijd verder af gelegen zijn (elders en eerder). Die praktijken werken door in wat men vandaag kan zien (waarnemen) als waar en werkelijk – de ‘perceived space’ in de *ordre proche*. De paarse pijl onderaan rechts: De voor waar aangenomen werkelijkheid werkt door in de ruimte van het dagelijks leven waarin tegenstellingen niet opgelost zijn en evenmin overzien worden (*space as present and lived*). Zolang er geen ruimte komt voor nieuwe aannames of nieuwe praktijken, loopt die invloed door naar de bevestiging van wat men gewoon is te doen en gewoon is waar te nemen: *space as practiced and thus perceived*. Het resultaat is dat de hegemonie niet doorbroken wordt, ook niet lokaal, en dat hegemonische denkbeelden zich reproduceren (de roze pijl rechts

boven in de figuur). Deze pijl is weergegeven als stippellijn omdat er toch kansen bestaan op doorbraak van de macro-sociale denkbeelden en aannames. Die worden in de hoofdttekst zelf beschreven (afdeling 2.5 en 3). (eigen tekening gebaseerd op Schmid 2008)

De schakeling tussen praktijken en aannames (inclusief de normen, de overtuigingen en handelingsregels die iemand aanhoudt) is door Lefebvre niet consistent uitgewerkt, althans niet op operationeel-onderzoeksmatig vlak. In *Onbegonnen werk* licht ik toe hoe uitgerekend Michel Foucault hier veel duidelijker instructies geeft (§12). Wanneer Foucault zelf in 1978 ondervraagd wordt over de methodologie die hij gebruikte bij zijn genealogie van het gevangeniswezen, zegt hij het volgende: Ik heb geprobeerd om in kaart te brengen wat mensen in diverse periodes klaarblijkelijk *rechtmatig* en *juist* vonden, de werkelijkheid die ze voor waar aannamen gezien de dingen die ze deden, gezien hun praktijken.

« ... l'hypothèse [était] que les types de pratiques ne sont pas seulement commandés par l'institution, [ni] prescrits par l'idéologie ou guidés par les circonstances - quel que soit le rôle des uns et des autres -, mais *qu'ils ont* jusqu'à un certain point *leur régularité propre*, leur logique, leur stratégie, leur évidence, leur 'raison'. Il s'agit de faire l'analyse d'un 'régime de pratiques' - les pratiques étant considérées comme *le lieu d'enchaînement de ce qu'on dit et de ce qu'on fait, des règles qu'on s'impose et des raisons qu'on se donne, des projets et des évidences.* » (Foucault 2017a, 841, nadruk toegevoegd)

De aaneenschakeling van wat we mensen zien doen en zien zeggen; de regels die ze zichzelf opleggen; de goede redenen die ze klaarblijkelijk hebben; de projecten die ze zich stellen en de vanzelfsprekendheden waar ze van uitgaan – dit alles is volgens Foucault een prima zoekspoor om de hegemonie op het spoor te komen (zie ook Foucault 2017b). Als *werkprincipe* kunnen we nu het volgend aanhouden:

De onderzoeker neemt bij de analyse van feitelijke praktijken in de ruimte een fenomenologisch-etnografische houding aan. Wat hij ziet gebeuren, wat hij mensen ziet doen, wat er verteld of verzwegen wordt, al deze zeer feitelijke veldwerkobservaties wijst hij niet toe aan instituties of sociaaleconomische posities en ook niet aan bestaande theorieën (bijvoorbeeld over buurteffecten of sociale verdringing). Alleen de complexiteit van het verzamelde veldwerk zelf en gaandeweg ook de inbreng van de andere onderzoeksdeelnemers, zal in rekening worden gebracht.

Dat is wat in het boek aangeduid wordt met 'betekenis uitstellen' en 'kijken van buiten af' (§6). Hier situeert zich ook het debat met Reijndorp (zie afdeling 5.1).

3 Een Lefebvriaanse invulling van het 'maken' in 'ruimte maken'

Voor zover de macro-sociale hegemonie doorwerkt in lokale praktijken, lokale waarnemingen en lokale aannames, zullen de hegemonische evidenties zich ook door-vertalen in hun plaats specifieke varianten, in *de space as conceived and re-presented* (de formant bovenaan in de *ordre proche*, figuur 3). In de Rabotwijk zelf vertaalde de dekenij vrij succesvol de reeds bestaande, macro-sociale evidenties, overigens ook ondersteund door nogal wat toenmalige eigenaar-bewoners wonend in de betere wijkranden. Deze *representations of space* vertaalden zich vrij eenduidig in de *spatial practices* van het stadsvernieuwingsproject 'Bruggen naar Rabot' dat vijf jaar na het onderzoek van start ging. De roepnaam zelf en de grote meerderheid van de maatregelen en interventies was conform de aanname dat alle hulp en steun 'van buiten de wijk' moest komen. De endogene mogelijkheden van de wijk werden slechts in zeer beperkte mate aangesproken. Wat er ondermeer

in resulteerde dat men plaatselijke, stedenbouwkundige kwaliteiten niet eens herkende en deels verspeelde¹⁷.

Hoe kan de schakel tussen dominante denkbeelden, ruimtelijke praktijken en onderliggende aannames zich openen? Hoe maken we dat dergelijk evidenties zich minder dwangmatig reproduceren in de *ordre proche*? Wat is daar voor nodig?

In een eerste scenario kan men proberen te wrikken aan de denkbeelden zelf – de *conceived space* en hoe die doorwerkt in de ruimtelijke praktijken van een samenleving. Nogal wat ‘ruimtemakers’ passen dit toe. Ze brengen diverse ruimtegebruikers en hun denkbeelden in contact met elkaar, vaak na voorafgaandelijk onderzoek. Een schoolvoorbeeld hiervan is ongetwijfeld het project de Gentse Gronden Sessies¹⁸. Andere ruimtemakers proberen om mensen fysiek in contact te brengen met andere mogelijkheden, zichtbaar in een andere inrichting van een publieke ruimte of een heel andere appreciatie van die ruimte¹⁹. Beide benaderingen onderschrijven het inzicht dat andere manieren van *waarnemen* tot andere praktijken kunnen leiden. Samen anders ‘kijken’ naar specifieke ruimtes²⁰ om ze vervolgens anders te ‘maken’.

Maar zit er ook speling via de term maken binnen ‘samen ruimte maken’? Opnieuw kunnen we bij Lefebvre zelf te rade gaan. Lefebvre begrijpt het dagelijks leven als het domein waar ‘productie’ opnieuw gestalte krijgt maar dan in de breedst mogelijke, vroeg-marxistische betekenis van het woord: *[a] praxis and poiesis [that] does not take place in the higher spheres of society (state, scholarship, ‘culture’) but in everyday life (Lefebvre 1971, 31)*²¹.

- a. Lefebvre’s positie is radicaal. Ze heeft implicaties voor Lefebvriaans geïnspireerd stadsonderzoek. Indien gewone mensen (*everyday man*) reeds deelnemen aan (de productie van) de stad, moet participatief stadsonderzoek niet gericht zijn op het *betrekken of doen deelnemen aan de stad*. *De deelname is er al*, massief, onophoudelijk maar onoverzichtelijk en zeker niet vervullend²².

¹⁷ De grootste kwaliteit die men verspeelde was allicht de nieuwbouw ter hoogte van het Griendeplein, zowat het fysieke bruggenhoofd tussen stad en wijk, palend aan de historische versterking en tegelijk het voorplein van de centrale winkelstraat. Door het eerste volume van de nieuwbouwblokken sterk naar voren te schuiven, is de open ruime meer dan gehalveerd en zijn de zichtlijnen vanuit de stadzijde definitief doorbroken.

¹⁸ Het project "Gentse Gronden Sessies" is een sterk voorbeeld van deze strategie. Na een studietraject door het ILVO en de Gentse stadsacademie wordt er een publiek parcours opgezet. Aanleiding is de 5.000 hectare landbouwgrond die het Gentse OCMW vandaag nog in bezit heeft, tijdelijk beschermd door een verkoopsmoratorium dat zeer die binnenkort afloopt. Wat te doen? Het Gents stadsmuseum STAM geeft mee vorm aan het historische tentoonstelling over deze gronden, tijdelijk opgenomen als reguliere STAM-expo. Daarnaast komen er drie openbare avondsessies waarbij zowel geëngageerde ‘leken’ als zeer uiteenlopende professionals voorstellen doen en vragen stellen aan een panel dat vooraf, tijdens een expertmeeting in de namiddag, het avondthema heeft uitgepuurd. Meer dan 300 mensen wonen de sessies bij (Vandermaelen H et al 2025).

¹⁹ Een voorbeeld hiervan zijn de projecten van de vzw STR-AAT. Deels ontstaan vanuit de *parklets*-beweging brengt STR-AAT meer sociale interactie binnen in het ruime publieke domein, samen met nieuwe denkbeelden en aannames over dat domein. Creatieve interventies staan centraal: er wordt iets geïnitieerd met gewone burgers, met andere professionals of met mensen uit het middenveld. Het leerproces dat vervolgens tot stand komt, wordt zo transparant mogelijk doorgegeven aan een relevant en breder publiek. Een sterk voorbeeld is het project ‘de verhalenkaravaan’.

²⁰ Men denke hierbij niet alleen aan zintuigelijk waarnemen maar vooral aan inzien, beseffen en weten. De term waarnemen is hier allicht juister dan het woord ‘zien’, semantisch en fenomenologisch rijker (Merleau-Ponty 2009(1997)).

²¹ Praxis is het Griekse woord voor handelen; poiesis betekent iets maken (scheppen; creëren in ambachtelijke of kunstzinnige zin).

²² Het motto ‘samen ruimte/stad maken’ is alleen terecht indien het ‘maken’ geen ordewoord is van professionals die een alleenrecht zouden hebben op dat maken. Men kan er niet van uitgaan dat er nu reeds een niet-problematisch ‘samen’ zou bestaan.

Contra-hegemonisch stadsonderzoek moet *de reeds bestaande betrokkenheid* in kaart brengen, de talloze routines, praktijken, verlangens, dromen en angsten waarmee *everyday men and women* nu reeds bijdragen aan de stad en de samenleving, hoe ze nu reeds de stad vorm geven en in stand houden (§19.1, 170).

- b. 'Ruimtemakers' kunnen best voor ogen houden, Lefebvre indachtig, dat ze geen oplossingen bieden maar tegenstellingen helpen zichtbaar maken. Hebben ze daar het mandaat voor? Moeten ze daar voor (blijven) vechten? Kun je als bureau overleven als juist dit je positie is? Overall in het reeds aangehaald jubileumboek van Endeavour (2025) popt die vraagstelling omhoog.
- c. Men kan sociaal-ruimtelijk onderzoek opvatten als een *ontcijfering* van wat er reeds erg lang in de stad aanwezig is maar niet begrepen wordt. Lefebvre noemt dit zijn levenswerk: de verwarring eigen aan de ervaring van het dagelijks leven uit elkaar leggen, niet alleen voor filosofen en sociologen. Zijn *déchiffrage* was ook bedoeld voor boeren en plattelandsbewoners (Lefebvre 2001); voor arbeiders, studenten en vakbondsmilitanten en, vanaf de late jaren '60, ook voor stedelingen, wijkbewoners, architecten en stedenbouwkundigen (Kofman & Lebas 1996).

4 Met Lefebvre dezelfde dingen anders zien – het feest van contra-hegemonische ontdekkingen

Lefebvre's positie maakt aannemelijk dat verschillende mensen in een andere werkelijkheid leven en dat ze dezelfde werkelijkheid helemaal anders waarnemen. Terwijl ze dat niet instant voorhanden hebben, niet kunnen zeggen en doorgaans niet van elkaar weten. Stadsonderzoek opgevat als *reflexief* samen ruimte maken, kan hier soelaas brengen. Het volstaat om elkaars aannames boven water te krijgen maar dan juist niet in algemene en vrijblijvende zin maar de plaats specifieke aannames zoals ze gekoppeld zijn aan plaats specifieke keuzes, aan feitelijke routines en praktijken. Omdat de onderzoeksdeelnemers vooraf de antecedenten en ervaringsbronnen in kaart hebben gebracht, kan het onderzoeksberaad nu anders verlopen dan een focusgroep of andere vormen van overleg. Om dergelijk beraad succesvol te voeren, moeten we niet in tweevouden denken maar in drievouden. Deze Lefebvriaanse techniek heb ik in het boek geparafraseerd als 'nevenschikken' (§15; §16; §18).

4.1 Nevenschikken: een derde term vinden die de twee eerdere niet vernietigt

Wie zich inzet voor sociale of systemische verandering, stoot voortdurend op onmogelijkheden. Maar wat zijn onmogelijkheden, vraagt Lefebvre. Zijn ze wel het tegendeel van wat mogelijk is? Lefebvre zoekt altijd een derde term (mogelijke onmogelijkheden) waarbij de eerste twee termen niet ongedaan of onzichtbaar worden gemaakt.

- Voor Lefebvre kan sociale strijd nooit door een externe instantie in een bepaalde richting worden geduwd, naar een vooraf bepaalde synthese. These en antithese kunnen niet plaatsvervangend of door loutere analyse van buiten af worden aangeduid. Verandering is pas duurzaam wanneer *in het veranderingsproces zelf* de tegenstellingen en paradoxen aanwijsbaar blijven. Tegenstellingen worden ook verder in het proces niet 'opgelost', zelf niet de tegenstelling waar en onwaar. Beweringen die zich tijdens het onderzoeksberaad voordoen als onwrikbaar en absoluut waar, zijn voor Lefebvre (2009) noodzakelijk *onwaar*;

beweringen waarvan de inhoud getranscendeerd kan worden tot iets anders, kunnen wel degelijk waar zijn²³.

De gelijktijdigheid van bevestiging, ontkenning en de transformatie van beide, noemt Lefebvre *het moment*, een gebeurtenis waarin iets *gerealiseerd* wordt dat in de eerdere, singuliere fenomenen reeds aanwezig was maar alsnog *niet werd waargenomen*.

- In de Gentse wijk Rabot realiseren basiswerkers de facto zo'n moment wanneer ze, volledig buiten hun bevoegdheid, besluiten om een braakliggend fabrieksterrein om te vormen tot gedeelde ruimte voor plaatselijke, vooral Turkse families. Die families kunnen eindelijk een deel van hun eigen voedselproductie in handen nemen, een vraag die ze eigenlijk al twintig jaar lang stellen maar die tot nu *niet werd waargenomen*. Het is al die tijd onmogelijk geweest tot iemand de mogelijkheid ervan ernstig neemt. Ook de terreinen liggen daar al 20 jaar in onbruik. De ruimte is er dus al die tijd geweest. Het *moment* bestaat dus al in de singuliere fenomenen (nood aan korte keten en zelf verbouwd voedsel, vraag van de families, beschikbaarheid van de ruimte), alleen moet iemand het nog realiseren.

De bijdrage van Lefebvre bestaat er in dat hij die onmogelijke mogelijkheden verbonden heeft met onze manier van waarnemen en handelen ('maken'). Men kan dit inzicht aanwenden als instructie tijdens het onderzoeksberaad. Partijen met tegenstrijdige aannames en overtuigingen, kunnen deelargumenten ontdekken die erg onwrikbaar zijn, niet te transcenderen. Die argumenten zijn dan volgens Lefebvre's instructie *onhoudbaar en onwaar*. Dat zelfkritische inzicht wordt uiteraard versneld wanneer de deelnemers aan het beraad het voordeel inzien van andermans aanname.

- In hoofdstuk 4 van het boek is een fragment van dergelijk beraad weergegeven (§24, 189-195). Het bijzondere is dat men tegensprekelijke argumenten aanvankelijk niet kan uitspreken maar dat in *een tweede moment* juist wel kan doen. Die transformatie komt tot stand *niet* omdat het gesprek over waar of onwaar gaat *maar* omdat er telkens 'een derde term' op de voorgrond treedt, geformuleerd door de moderator of door ander deelnemers (193). Het benoemen en ontdekken van zo'n derde term heb ik in het boek meer operationeel behandeld (151-154 en 162-169).

4.2 De pluraliteit van het onderzoeksberaad: de orde proche contesteert de orde lointain

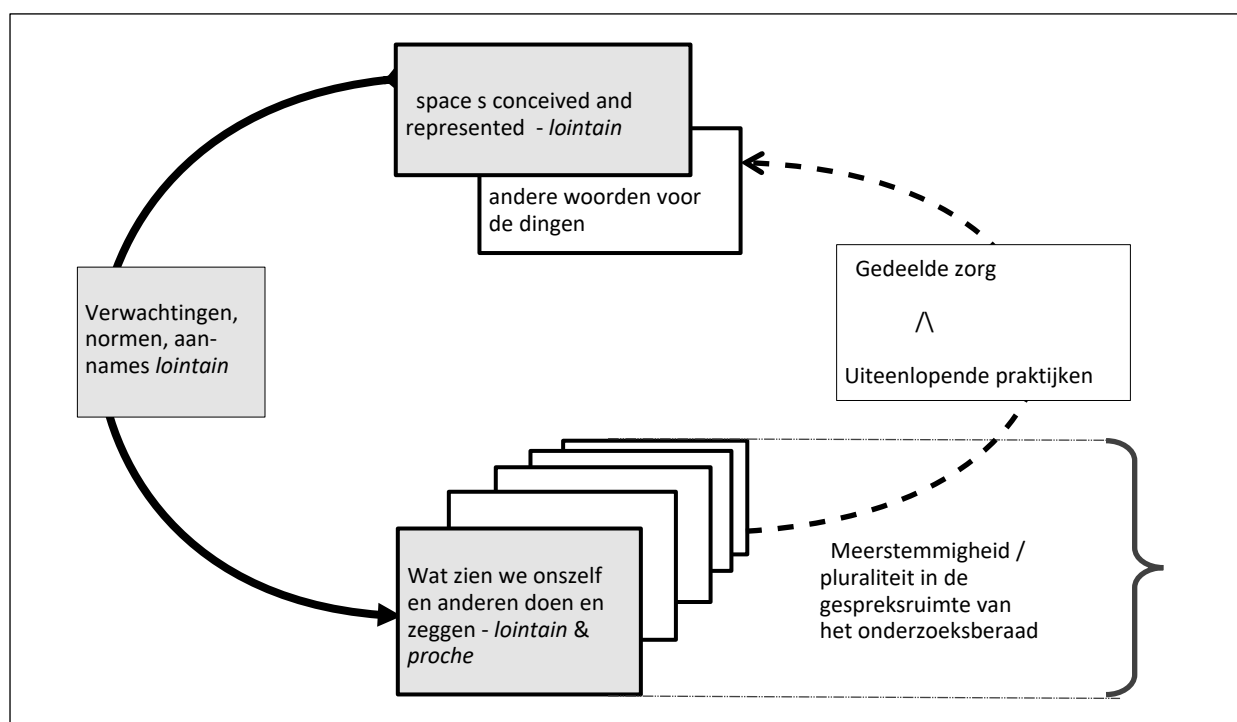
Tijdens het onderzoeksberaad richt de aandacht zich niet alleen op wat er letterlijk gezegd wordt maar ook op de bij voorbaat positieve intenties van diegene die het woord neemt, ook al klinkt wat hij of zij zegt ronduit 'negatief'. 'Positief' en 'negatief' zijn evenwel geen duale categorieën; de uitspraken die zo gelabeld worden bevatten altijd een derde term waarin vrijwel steeds een *kern van zorg en mededogen* zit die de betrokkene zelf nog niet kan waarnemen (zie ook §19.1-§19.2, 169-172). Dit is ook aanwezig bij de nieuwe 'ruimtemakers' die met hun sociaal- ruimtelijk onderzoek willen aansluiten bij een zorgend mens- en wereldbeeld (Endeavour 2025, 111).

- Het schoolvoorbeeld uit het boek betreft opnieuw de witte winkeliers in de Rabotwijk. Deze onderzoeksdeelnemers verwachten niets meer van de huidige (toenmalige) wijkbewoners,

²³ "If we consider the content, if there is a content, an isolated proposition is neither true nor false; every isolated proposition must be transcended; every proposition with a real content is both true and false, true if it is transcended, false if it is asserted as absolute" (Lefebvre 2009, 42, aangehaald in Schmid 2008, 31).

lees, de verarmde groepen Belgen en migranten anno 2000. Die these wordt evenwel *niet* ongedaan gemaakt door haar antithese, althans niet in het onderzoeksberaad. Daar gebeurt iets heel anders. Een van de buurtwerkers (die zelf buiten de stad woont) merkt op dat de twee aanwezige handelaars wel degelijk goede huisbazen zijn en in die hoedanigheid verhuren aan 'die Turken'. 'Het goede voor de wijk' komt dus niet alleen 'van buiten de wijk', merkt de buurtwerker op, 'jullie wonen immers in de wijk zelf; ik zelf ben diegene die 'van elders' kom'.

- Deze ontdekking vormde een feestelijk moment, hoewel het toen eerst een lange poos stil was. Terwijl 'die Turken' door de twee winkeliers zintuigelijk werden waargenomen, zagen ze hen niet als waar en werkelijk, althans niet binnen hun beroepspraktijk als winkelier. Als volwaardige bewoners van de stad bestonden ze niet. Ze werden pas waar en werkelijk tijdens het onderzoeksberaad zelf, toen iemand een *derde term* bedacht: het ging er niet om of die bevolkingsgroep arm of rijk was, het ging om de bijdrage die de winkeliers zelf reeds leverden en die ze niet meer konden waarnemen. (§19.3, 172-173).

figuur 4 –Lefebvre 2.0: Van meerstemmigheid in de (basis)praktijken naar de ontdekking van gedeelde zorg: 'blijkbaar doe jij dat zo, hier – en dat wist ik niet'. In het onderzoeksberaad worden de aan praktijken gebonden aannames en ook de versies van de werkelijkheid die ze mee in stand hielden, naast elkaar gelegd. Het feestelijke van die reflexieve vorm van samen ruimte maken, bestaat er in dat de deelnemers elkaars bijdrage vaak beter kunnen aanduiden dan de persoon in kwestie. De meerstemmigheid die zo bereikt wordt, kan minstens lokaal doorstromen naar de 'space as represented and conceived' (in de figuur de opwaartse streepjeslijn).

Opnieuw kunnen we een *werkprincipe* formuleren.

Het ontdekken van een derde term en van de eigen bijdrage die men de facto levert, komt tot stand door met ‘meer dan gewone aandacht’ te kijken naar wat *men zichzelf en anderen ziet doen*, de concrete situaties waarin een bepaalde routine zich afspeelt, *samen met de onhoudbaarheid van de eigen beschrijving tot nog toe*. Die meer dan gewone aandacht kan zeker ook de bijdrages in kaart brengen die mensen tot dan toe niet konden waarnemen, juist ook niet de eigen bijdrages (zie figuur 4)

Wanneer een derde term benoemd is, stellen we vast dat de woorden tekort schieten of de dingen niet meer kloppen; ook de relatie tussen beide klopt niet meer. Deelnemers betreden samen het gebied dat Lefebvre voor ogen heeft wanneer hij in ‘the social text’ spreekt over de symbolische orde: het gebied waar mensen twijfelend spreken over zichzelf en de anderen, waar ze zich voortdurend moet herroepen of de andere kunnen aanvullen. Dat gebied is uiterst waardevol voor ruimtemakers: de formele, predicatieve categorieën tonen er hun partiële onwaarheid; *de feitelijke omgang met de dingen* krijgt er weer voorrang, samen met de zorg die men reeds besteedt aan de omgeving maar die *men vaak zelf niet meer waarneemt als een investering, een bijdrage, een vorm van samenleven*. Dat laatste is vandaag waarschijnlijk nog pregnanter dan toen Lefebvre zijn teksten schreef, een halve eeuw geleden. Dat mensen de eigen bijdrage aan het samenleven niet langer herkennen, is waarschijnlijk gebonden aan het feit dat in die halve eeuw de meritocratie nog toegenomen is, samen met het dominante denkbeeld in de macrosociale *conceived space* gestructureerd moet worden volgens ruilwaarde-principes. De stad en haar publieke ruimtes moeten opbrengen, ze zijn geen plek voor wie armlastig is en zeker niet voor wie er zo uitziet. Stadsonderzoek dat hier wil aan wrikken, moet het mandaat opzoeken om niet langer oplossingsgericht te werken. Het is ook de analyse die Sven De Visscher maakt in zijn bijdrage in *Onbegonnen werk*.

5 Een antwoord aan Reijndorp en Loopmans

Onderzoek naar ervaringskennis wrikt niet aan meningen of overtuigingen maar aan de waarneming van wat er speelt in de fysieke, sociale en politieke omgeving. Deelnemers zien dezelfde dingen nu anders. Dat vertrekpunt is een begin van antwoord aan Reijndorp en Loopmans.

5.1 Kan men de wie-vraag uitstellen? Het debat met Arnold Reijndorp

De hegemonie doorbreken veronderstelt dat we onderliggende aannames in kaart brengen, samen met de waarneming en de praktijken die ze aansturen. Dat veronderstelt evenwel dat de onderzoekers *niet de betekenis centraal zetten* maar dat wat ze *zien gebeuren*, wat ze zichzelf en anderen *zien doen* en *zien zeggen*. Juist in progressieve middens vinden onderzoekers betekenis erg belangrijk, wat de mensen ‘uit ervaring weten’. Het debat met Arnold Reijndorp speelt zich vooral af rond dit argument (Reijndorp 2023a, 215-216). Mijn voorstel is in zekere zin schandalig, net als de titel van dit artikel: de ervaring die voorhanden is en verteld wordt, is niet de volle en niet de volledige ervaring. Actuele manieren van doen, manieren van kijken en zelfs manieren van zeggen moet men tegen het licht houden van een veel oudere en grotere geschiedenis.

Ik beweer dat *niet* de wie-vraag leidend moet zijn (waarom zegt of doet diegene wat hij doet of zegt?) maar de eenvoudige vaststelling van *wat* er gebeurt, *wat* er gedaan wordt, *waar* en *wanneer*. De blik van de onderzoeker blijft aan de buitenkant van de dingen (*du dehors*), aan de buitenkant van de praktijken en juist ook aan de buitenkant van het denken (§12.1; Foucault 2017b, 841). De onderzoeker gedraagt zich in zekere zin als een marsmannetje die de codes van wat hij ziet gebeuren, niet begrijpt en wat hij ervan begrijpt als aardbewoner, zoveel mogelijk tussen haakjes zet.

In het boek geef ik het voorbeeld van rouwende mannen op het voetpad, in de Gentse wijk Brugse Poort. Hoewel ze de familie van een overledene bezoeken, blijven ze op straat staan wachten. Ik beschrijf het tafereel via een aantal sociaalruimtelijke analyses en kom zo bij het vermoeden van een handelingsregel die mensen zichzelf ongeweten opleggen: *'hier in Brugse Poort gebruiken we de straat en de publieke ruimte op oneigenlijke manieren, omdat de woningen en de private buitenruimte veel te klein zijn.'* Arnold brengt hier tegenin dat de mannen net zo goed buiten kunnen staan om de vrouwen die binnenshuis zijn, met hun verdriet alleen te laten²⁴. Mijn archeologisch-genealogisch 'verklaring' is inderdaad veel minder 'aannemelijk' dan die van Arnold. *Maar het is dan ook helemaal geen verklaring*; het is maar een zoektocht naar patronen die zich over meerdere generaties hebben doorgezet (§7.1-§7.5). Ik zoek naar vanzelfsprekendheden die we collectief (nog) niet waarnemen, naar beslissingen *elders en eerder* die in deze wijk verstaend zijn tot stilzwijgende manieren van doen²⁵.

Het stedelijk leven beschrijven 'van buitenaf' heeft het voordeel dat we geen afzonderlijke (sub)culturen moeten interpreteren waarin dezelfde dingen andere betekenissen hebben. We documenteren juist een door iedereen gedeeld landschap van dingen; een geheel van tafereelen waarbij we juist ook het decor documenteren – het *eerder* en het *elders* van dit decor. Die manier van werken toont ons thema's die vaak ook gelden voor nieuwe groepen die hier komen wonen, zelfs als die nieuwe Belgen specifieke en andere voorgeschiedenissen hebben. Het zou boeiend zijn om die benadering ook proberen toe te passen bij bewoners die permanent met verandering en nieuwe burens geconfronteerd worden (Reijndorp 2023b, 218).

5.2 Zijn onderzoeksdeelnemers politieke subjecten? Een antwoord aan Maarten Loopmans

Maarten maar ook de andere respondenten associëren het onderzoeksberaad met Habermas' ideale gesprekssituatie en zijn communicatief handelingsbegrip. Dit verbaast mij. Ik maak juist het onderscheid met diens machtsvrije gespreksruimte (bijv. 141). Het onderzoeksberaad is helemaal niet gericht op consensus. Het lost geen tegenstellingen op maar maakt die tegenstellingen net zichtbaar, beter verbonden met manieren van kijken, manieren van handelen en manieren van spreken waarin die tegenstellingen tot dan toe quasi onzichtbaar en ongezegd bleven. Ik zou dus antwoorden aan Loopmans (2023) dat het beraad nu al een politieke lading heeft en minstens tijdelijk 'een politieke gemeenschap' bouwt (zijn vraag daaromtrent op p. 211). Tegenstellingen die eerder niet werden waargenomen of niet ernstig werden genomen, krijgen in het onderzoek en het beraad wel een ernst en een relevantie. Jacques Rancière (2000) zou zeggen dat die tegenstellingen eerst niet en later wel tot *le partage du sensible* gaan horen, zij het beperkt tot het kleine groepje mensen dat actief deelneemt aan het onderzoek. Deze 'politieke winst' ligt niet alleen bij de onderzoeksdeelnemers (de niet-vrijgestelde onderzoekers) maar ook bij de vrijgestelde onderzoekers: ook zij zien nu beter welke positie ze innemen binnen de hegemonie; ook zij verstaan nu beter wat de structuur is van de meer formele en vaak wetenschappelijke kennis die over de wijk verzameld is en geventileerd wordt.

In de openingsalinea's van zijn bijdrage voert Loopmans Lefebvre op aan de hand van diens *cri de guerre*, 'het recht op de stad'. In de beweging die Lefebvre voor ogen staat verbindt hij dit recht

²⁴ Tina De Gendt gaf tijdens de academische zitting nog een andere verklaring: de mannen staan buiten omdat veel familie het precieze adres van de overledene niet kennen; het groepje mannen op straat geeft meteen aan waar ze moeten zijn.

²⁵ In dit voorbeeld: de bebouwingsgeschiedenis van de Brugse Poort heeft ervoor gezorgd dat de zeer kleine woningen terecht komen aan de buitenrand van ruim bemeten fabriekspercelen; het stedelijke leven stond decennialang volledig in het teken van het economisch productieproces; het dagelijks leven in de publieke ruimte was daar aan ondergeschikt.

inderdaad met de stedelijke gebruikswaarden van gewone stadsbewoners. Zo ontstaat gaandeweg ‘een stad van onderop (...) die in mekaar is geknutseld, stap voor stap, de ene handeling reagerend op de andere, zonder centrale coördinatie of vooraf vastgelegd plan.’ (Loopmans 2023, 210). Hij parafraseert dit verder in de tekst als ‘*samen stad maken*’. Maar hebben we op die manier Lefebvre niet te zeer herleid tot zijn (zeer korte!) situationistische periode? Lefebvre is in al zijn latere teksten simultaan bezig met *de quasi onmogelijkheid* van ‘samen stad maken’ en legt hij de draden bloot die samen het weefsel van die onmogelijkheid maken. Ik destilleer uit zijn analyse dat we de structuur en het mechanisme van *die onmogelijkheid* moeten begrijpen en *ernstig nemen*. De eerste vraag moet zijn waarom de dingen *niet* veranderen en op welke precieze manier ze niet veranderen. Pas dan kunnen we preciezer en effectiever ‘samen stad maken’.

6 Conclusie

In mijn betoog heb ik twee contra-intuïtieve, haast schandalige beweringen gedaan. De eerste bewering staat in de titel en het abstract: mensen hebben geen evidente toegang tot ervaringskennis die relevant is voor het samen ruimte maken. Die kennis zit verborgen onder dikke lagen hegemonische aanslibbing. Het tweede schandaal is dat we, mede op suggestie van Lefebvre, beter ophouden om koste wat kost mensen te betrekken bij onze vormen van inspraak en participatie. Contra-hegemonisch stadsonderzoek moet *de reeds bestaande betrokkenheid* in kaart brengen, de talloze routines, praktijken, verlangens, dromen en angsten waarmee *everyday men and women* nu reeds bijdragen aan de stad en de samenleving. Zelfs van negatief gedrag kunnen we op die manier positieve intenties boven water krijgen (zie afdeling 5.2).

Er is misschien nog een derde element. Het onderzoeksberaad dat ik voorstel is ook een vorm van zelfonderzoek. Wie met meer dan gewone aandacht kijkt naar (zijn of haar omgang met) de sociale en fysieke omgeving, krijgt ook vragen voorgeschoteld die hem of haarzelf betreffen. Hoe doen wij het hier, wij onderzoeksdeelnemers, wij vrijgestelde onderzoekers? Kunnen we bewoners en burgers daar met meer dan gewone aandacht laten naar kijken? Welke relatie moet de onderzoeker daartoe opbouwen met de andere deelnemers aan het onderzoek? Het gaat hoe dan ook over de nieuwsgierigheid van de ene die de nieuwsgierigheid bij iemand anders aansteekt. Iemand stelt een vraag en luistert vervolgens. Waardoor de aangesproken spreker misschien voor het eerst naar zichzelf luistert, op een manier waarop hij eerder nog niet naar zichzelf geluisterd heeft. Het kan een begin zijn om de *si étrange indifférence* te doorbreken.

Referenties

- Blondeel, P. (2023). *Onbegonnen werk. Hoe stedelijker ervarings-kennis onderzoeken en beter aanwenden*. ASP editions - Brussel
- De Gendt, T. (2023). *Ons gedeeld verleden. Sleutel voor een samenleving in transitie*. Academia Press Gent.
- De Visscher, S (2023). Ervaringskennis en beleidsparticipatie: de pijlen omkeren. In: Blondeel, P. *Onbegonnen werk. Hoe stedelijke ervaringskennis onderzoeken en beter aanwenden*. ASP – Brussel, 203- 208
- Endeavour (2025). *Making space together/samen ruimte maken*. Dennis Pohl – Vlaams architectuur Instituut/Flanders Architecture Institute.
- Foucault, M. (2017a). La poussière et le nuage. Dans: Foucault, M. (aut.); Defert, D. et Ewald, F. (eds.), Michel Foucault. *Dits et Ecrits II, 1976-1988*. Editions Galimard. 829-838
- Foucault, M. (2017b). Table Ronde du 20 mai 1978. Dans: Foucault, M. (aut.); Defert, D. et Ewald, F. (eds.), Michel Foucault. *Dits et Ecrits II, 1976-1988*. Editions Galimard. 839-853

- Goonewardena K., Kipfer S., Milgrom R. a.o. (Ed.) 2008. *Space, Difference, Everyday Life, Reading Henri Lefebvre*. Routledge Taylor and Francis, New York – London, pp. 212- 230
- Gramsci, A.; Hoare, Q. & Smith, G.-N. (eds.) (1971). *Selections from the prison notebooks*. International publishers - New York
- Holemans, D. (red) (2012) *Mensen maken de stad – Bouwstenen voor een sociaal ecologische toekomst*. Epo – Berchem
- Kipfer, S. (2002). Urbanization, Everyday Life and the Survival of Capitalism: Lefebvre, Gramsci and the Problematic of Hegemony. *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 13 nr. 2, pp. 117-149
- Kipfer, S.; Goonewardena K.; Schmid C. et al. (2008). The production of Henri Lefebvre. In: Goonewardena K.; Kipfer S.; Milgrom R. et al. (Eds.) *Space, Difference, Everyday Life, Reading Henri Lefebvre*. Routledge Taylor and Francis, New York – London. pp. 1-23.
- Kipfer S., (2008). How Lefebvre urbanized Gramsci. Hegemony, everyday life and difference. In: In: Goonewardena K., Kipfer S., Milgrom R. a.o. (Ed.) (2008). *Space, Difference, Everyday Life, Reading Henri Lefebvre*. Routledge Taylor and Francis, New York – London. Pp. 193-211.
- Kofman, E. & Lebas, E. (1996). Lost in Translation – Introduction. In : Lefebvre, H.; Kofman E. & Lebas E. *Writings on Cities / Henri Lefebvre*. Blackwell Publishers, 3-60
- Lefebvre, H. (1961). *Critique de la vie quotidienne II. Fondements d' une sociologie de la quotidienneté*. L'Arche, Paris.
- Lefebvre, H. (1971). *Everyday Life in the Modern World*. Harper and Row publishers [Originally: Lefebvre 1968, La vie quotidienne dans le monde modern. Éditions Gallimard].
- Lefebvre, H. (1985). *La production de l'espace*, Éditions Anthropos. 4ième édition de 1974
- Lefebvre, H. (1996). The Right to The City. In: Lefebvre, H.; Kofman E. & Lebas E. *Writings on Cities / Henri Lefebvre*. Blackwell Publishers, 63-184
- Lefebvre, H. (2001) *Du rural a l'urbain*. Sieme edition. Anthropos Paris
- Lefebvre, H. (2002). *Critique of Everyday Life Volume II: Foundations for a Sociology of the Everyday*, London: Verso [translation by John Moore of Lefebvre H., 1961, Critique de la vie quotidienne II: Fondements d'une sociologie de la quotidienneté, Paris: L'Arche].
- Lefebvre, H., (2009). *Dialectical Materialism*, University of Minnesota Press. (Reprint of the translated 1968 edition (translation by John Sturrock), Jonathan Cape Ltd: Henri Lefebvre, Le matérialisme dialectique, Presses universitaires de France (1940)
- Loopmans, M (2023) Archeologie van het gezond verstand: van wetenschappelijke methode naar receptuur om samen stad te maken? In: Blondeel, P. *Onbegonnen werk. Hoe stedelijke ervaringskennis onderzoeken en beter aanwenden*. ASP – Brussel, 209-212
- Martin, J. (2023). *Antonio Gramsci, The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/gramsci/>>.
- Merleau-Ponty M. (2009 (1997)). *Fenomenologie van de waarneming*. Boom Amsterdam. (Vertaald voor Tiemersma D en Vlasblom R van Merleau-Ponty (1945), Phénoménologie de la perception. Gallimard Paris).
- Prigge, W. (2008). Reading the Urban Revolution: space and representation. In: Goonewardena K., Kipfer S., Milgrom R. a.o.(Ed.) 2008. *Space, Difference, Everyday Life, Reading Henri Lefebvre*. Routledge Taylor and Francis, New York – London, 27-45
- Rancière, J. (2000). *La partage du sensible: esthétique et politique*. La fabrique éditions.
- Rehmann, J.(2013). The Concept of Ideology in Gramsci's Theory of Hegemony. In: Rehmann, J. *Theories of Ideology - The Powers of Alienation and Subjection*, Brill, p. 117-146
- Reijndorp, A. (2023a). De superdiverse stad overeind houden. In: Blondeel, P. *Onbegonnen werk. Hoe stedelijke ervaringskennis onderzoeken en beter aanwenden*. ASP – Brussel, 213-218

Reijndorp, A. (2023b). *Nieuwe Buren. De vitaliteit van de Brugse Poort*. Onderzoeksrapport, Stad Gent - beleidsparticipatie en stedelijke ontwikkeling

Schmid, C. (2008). Towards a three-dimensional dialectic. Lefebvre's theory of the production of space. In: Goonewardena K., Kipfer S., Milgrom R. a.o.(Ed.) 2008. *Space, Difference, Everyday Life, Reading Henri Lefebvre*. Routledge Taylor and Francis, New York – London, pp. 27 – 45

Stiegler, B. (2006). La fourmilière. In *L'individu hypermoderne* (pp. 249-271). Érès.

Vandermaelen, H. et al. (2025) Gentse gronden-sessie 2024. *Grond is Landbouw; grond is voedsel; grond is macht*. ILVO; STA'M, Stadsacademie.

Verledens, S.; Hullebroeck L. & Depuydt, E. (2019) Mensen maken de stad. Hoe kan de stad een antwoord bieden op maatschappelijke veranderingen en uitdagingen. Een nieuwe structuurvisie voor Gent. *Ruimte – vakblad van de VRP*, nr. 26, p. 73-76